



# УКРАЇНСЬКА ГУНГАРИСТИКА

НАУКОВЕ ПЕРІОДИЧНЕ ВИДАННЯ

ВИПУСК 1

Ужгород  
2019

Міністерство освіти і науки України  
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»  
Факультет історії та міжнародних відносин  
Центр досліджень угорської історії та українсько-угорських відносин

# **Українська гунгаристика**

НАУКОВЕ ПЕРІОДИЧНЕ ВИДАННЯ

Випуск 1

Ужгород 2019

Рекомендовано до друку засіданням Центру досліджень угорської історії та українсько-угорських відносин від 27 серпня 2018 р., протокол № 1 та рішенням Вченої ради факультету історії та міжнародних відносин від 20 вересня 2018 р., протокол № 6.

#### РЕДКОЛЕГІЯ:

Волощук Мирослав – д.і.н., професор кафедри всесвітньої історії Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, директор Центру медієвістичних студій (Івано-Франківськ, Україна)  
Данилець Юрій – к.і.н, доцент кафедри археології, етнології та культурології ДВНЗ «УжНУ» (Ужгород, Україна)  
Мандрик Іван – д.і.н, професор, модерної історії України та зарубіжних країн ДВНЗ «УжНУ» (Ужгород, Україна)  
Прохненко Ігор – к.і.н., доцент кафедри археології, етнології та культурології ДВНЗ «УжНУ» (Ужгород, Україна)  
Скиба Іванна – к.і.н, доцент кафедри модерної історії України та зарубіжних країн ДВНЗ «УжНУ», співкоординатор Центру досліджень угорської історії та українсько-угорських відносин (Ужгород, Україна)  
Ферков Оксана – к.і.н, доцент кафедри археології, етнології та культурології ДВНЗ «УжНУ», співкоординатор Центру досліджень угорської історії та українсько-угорських відносин (Відповідальний секретар) (Ужгород, Україна)

#### РЕЦЕНЗЕНТИ:

ЗУБАНИЧ Ласло – к.і.н., доцент кафедри історії Угорщини та європейської інтеграції ДВНЗ «УжНУ» (Ужгород, Україна)  
МІСЬКОВ Іван Олексійович – к.і.н., доцент кафедри педагогіки та суспільних дисциплін Закарпатської академії мистецтв (Ужгород, Україна)

ВІДПОВІДАЛЬНА ЗА ВИПУСК: ФЕРКОВ Оксана – к.і.н, доцент кафедри археології, етнології та культурології ДВНЗ «УжНУ», співкоординатор Центру досліджень угорської історії та українсько-угорських відносин

**Українська гунгаристика.** Наукове періодичне видання. Вип.1. Ужгород, 2019. – 113 с.

У збірнику розглядаються актуальні питання угорської історії та українсько-угорських відносин, а також окремі проблеми історії Закарпаття, пов'язані з угорською національною меншиною краю. Авторами публікацій є провідні вітчизняні фахівці в сфері гунгаристики. Видання розраховане на науковців, студентів, вчителів, учнів загальноосвітніх шкіл та усіх кого цікавить історія.

РЕДАКЦІЯ Української гунгаристики

Ужгородський національний університет

Факультет історії та міжнародних відносин

Центр досліджень угорської історії та українсько-угорських відносин

Пл. Народна 3, каб.24.

88000 Ужгород, Україна

Email: [hungaristica@ukr.net](mailto:hungaristica@ukr.net)

ISBN 978-617-7344-77-2

## ЗМІСТ

<b>Від упорядників</b> .....	4
<b>Ігор Прохненко.</b> "Устремися чересь горы великия и почаша воевати на живушие ту словѣни...": легенда про переселення угорців вождя Алмоша за Карпати через Верецький перевал .....	6
<b>Mihók Richárd.</b> Ung-, Bereg-, Ugocsa- és Máramaros vármegyék középkeri vásárai .....	27
<b>Оксана Ферков.</b> «Історія кохання Ілони Зріні та Імре Текелі: правда та домисли» .....	33
<b>Галина Рейтій.</b> Адольф Добрянський та активізація суспільно-політичного життя Закарпаття у другій половині XIX ст. ....	45
<b>Юрій Данилець.</b> Становище православної церкви на Закарпатті в 1938 р. – на поч. 1941 р. ....	54
<b>Костянтин Куцов.</b> Карпатоукраїнські студенти і угорська політика щодо Підкарпатської Русі 1930-х рр. ....	72
<b>Павло Леньо.</b> Зміна культурного ландшафту Берегова за часів Сталіна (1944–1953). ....	82
<b>Оксана Лешко.</b> Державна політика радянської влади як інструмент впливу на римо-католицьку церкву Закарпаття (друга половина 40-х – початок 50-х років XX століття): майновий аспект .....	91
<b>Іванна Скиба.</b> Питання Верецького перевалу в контексті сучасних українсько-угорських відносин. ....	100
<b>Автори</b> .....	111
<b>Правила оформлення наукових статей</b> .....	112

## Любий читачу!

Ти тримаєш в руках перший випуск наукового щорічника «Українська гунгаристика», започаткованого Центром досліджень угорської історії та українсько-угорських відносин Факультету історії та міжнародних відносин Ужгородського національного університету. Про що ж розповідатиме запропонований збірник? Гунгаристика – напрямок історичних досліджень, предметом вивчення якого є історія та культура угорського народу з давніх часів і до сьогодення, а також історія становлення та розвитку Угорської держави. В Україні інтерес до історії та культури Угорщини має давні традиції. Втім, наукові дослідження беруть початок з праць Степана Томашівського, Михайла Грушевського, Дмитра Дорошенка тощо.

Стала історична традиція міждержавних зв'язків, яка сягає часів Київської Русі та Угорського королівства, спільна історія, активні міжлюдські контакти, входження Закарпаття впродовж багатьох століть до складу Угорської держави – всі ці події викликали чималий інтерес серед дослідників як українських, так й угорських. Значну увагу даній проблематиці приділяли й історики Закарпаття. Зокрема, це добре помітно на тематиці праць, починаючи з кінця XVIII ст. – початку XIX ст. З 20–30-х рр. XIX ст. місцеві автори вміло «вписали» історію Закарпаття у загальну схему історії Угорщини (Йожеф Балайті, Кароль Мейсарош та інші). Із оформленням угорської офіційної історичної науки, успішно розвивалися й регіональні дослідження. У другій половині XIX – початку XX ст. чимало авторів гунгаристичних та краєзнавчих праць у тій чи іншій мірі були пов'язані з Закарпаттям. До прикладу, можна згадати Тиводара Легоцького, Іштвана Сіладі, Шандора Бонкало, Андраша Комаромі, Антала Годинку та інших. З впевненістю можна відзначити, що саме ці дослідники започаткували наукову гунгаристику у нашому регіоні.

Державно-політичні зміни бурхливого XX ст. вплинули на характер історичних студій і не завжди позитивно. Своєрідним рубежем у розвитку історичних досліджень в цілому, та гунгаристичних пошуків зокрема, можемо вважати 1945 р., коли було відкрито перший вищий навчальний заклад краю – Ужгородський університет. Хоча радянська марксистсько-ленінська ідеологія суттєво «коригувала» історичні дослідження, акцентуючи увагу на історії класової боротьби, «радянського народу» та радянської держави, раз у раз народжувалися якісні праці у сфері гунгаристики. Звичайно, не кожна праця може претендувати на зразкове історичне дослідження. Втім, важливо вже й те, що радянська ідеологія не змогла повністю знищити зацікавлення минулим та культурою угорського народу. Варто згадати вчених радянської доби, які зробили значний вклад у сфері історичної гунгаристики: Микола Лелекач, Іван Коломієць, Ілля Шульга, Томаш Сопко, Яків Штернберг, Михайло Троян, Василь Ілько, Едуард Балагурі та інші. Їхні праці репрезентують українську радянську гунгаристику.

Після 1991 р. в історичній науці суттєво переорієнтувалася наукова увага вчених. Не зважаючи на те, що джерельна база архівів (ДАЗО, фонди

Закарпатського краєзнавчого музею) та бібліотечних сховищ (відділ стародруків і рукописів УжНУ, відділ Карпатики та інші), близькість і доступність бібліотек й архівів Угорщини відкривають широкі можливості для досліджень, гунгаристика й сьогодні не фігурує серед пріоритетних проблем закарпатської історіографії. Позитивним є те, що автори краєзнавчих досліджень намагаються порівняти, співставити місцеві події із загальноєвропейськими процесами та явищами. Так, раз у раз, на сторінках праць виринають постаті угорської історії та культури, які мали певну причетність до Закарпаття (Другети, Перені, Ракоці, Зріні тощо).

Отже, запропонованим збірником прагнемо відродити і якісно покращити напрямок саме української гунгаристики. У дебютному випуску «Української гунгаристики» свої наукові доробки презентують вже досвідчені вчені, а також молоді дослідники. За хронологією статті охоплюють тривалий історичний період від Середньовіччя і до недавнього минулого, за тематикою - представлена міграція Середньовіччя, роль міст в торговельній процесі, церковно-релігійна проблематика, тема комеморації та багато інших не менш захоплюючих та цікавих проблем.

**"Устремишася чересь горы великия и почаша воевати на живущие ту словѣни...": легенда про переселення угорців вождя Алмоша за Карпати через Верецький перевал**

*На сьогоднішній день серед пам'яток Верхньотиського регіону X ст. виділена значна група кочівницьких поховань, яка в історіографії отримала назву старожитностей давніх угорців періоду завоювання ними нової Батьківщини. Проведена конкретизація датування захоронень номадів і маршруту їх проникнення в регіон дозволила поставити під питання їхню племінну належність та піддати сумніву припущення про просування угрів Алмоша до Карпато – Дунайського ареалу наприкінці IX ст. через Верецький перевал.*

***Ключові слова:** Верхнє Потисся, Верецький перевал, угри, печеніги, номади, городище, поховання.*

Закарпатська обл. України входить до особливого історико-географічного мікрорегіону в північно-східній частині Карпато-Дунайського ареалу, кліматична та ландшафтна своєрідність якого визначили його слабе заселення порівняно з сусідніми територіями практично у всі періоди давньої і середньовічної історії. Кожне відчутне збільшення чисельності місцевого населення було пов'язане не з внутрішніми демографічними процесами, а з зовнішніми інвазіями, які відбувались в результаті певних загострень ситуації в Європі, в ході яких маси людей були змушені шукати порятунку на віддалених від культурних центрів заболочених, лісистих землях з підвищеною вологістю під Карпатськими горами. Нові поселенці зазвичай приносили до гірського Потисся передові ідеї і технології, що помітно вирізняло їх на фоні автохтонних мешканців краю, контакти з якими призводили до появи нових синкретичних явищ в місцевій матеріальній культурі. Незважаючи на периферійність Верхньотиського регіону, в історіографії міцно укорінилася думка про його транзитний характер. Начебто саме через нього в різних напрямках постійно пересувалися значні групи людей, використовуючи гірські перевали. Одним з найзручніших серед них був Верецький. За даними ж археології чітко простежуються лише інвазії з заходу і півдня, які завжди зупинялися перед Карпатами. Перше проникнення кочівників на землі теперішньої Закарпатської обл. відбулося зі східного напрямку через гірські масиви, і явно не з доброї волі, і лише в добу середньовіччя. В популярній, науково-популярній і науковій літературі це переселення пов'язується з давніми угорцями вождя Алмоша і значно міфологізується.

На основі повідомлень середньовічних авторів, зокрема Аноніма та Нестора, в історіографії міцно закріпилася теза про рух кочових племен «чорних угрів» лісовою смугою сучасної України зі сходу на захід наприкінці

IX ст. Більшість вчених стверджують, що номади пройшли повз Київ, потім через Волинь та Галичину до Верецького перевалу і, подолавши його, опинилися у Карпато-Дунайському ареалі. Там вони осіли й на зламі X–XI ст. сформували ранньофеодалну державу – Угорське королівство. Ці науковці без належного критичного аналізу свідчень письмових джерел прийняли твердження автора художньо-документальної «Gesta Hungarorum» («Діяння угрів») про завоювання кочівниками Києва, приниження ними неіснуючих на той час князів Галича та Володимира і подальше героїчне захоплення території сучасного Закарпаття із трагічним фіналом – ганебною шибеницею для місцевого князя Лаборця (рис. 1).

На противагу цьому традиційному підходу, окремі дослідники останнім часом слушно висловлюють сумніви в переселенні «чорних угрів» на «нову Батьківщину» північним, а не звичним для кочовиків південним степовим шляхом. О. Моця наголосив на дивності даного маршруту: «це був не рух окремих мобільних кінних загонів, а цілих родин (дорослі, старі люди, діти) зі всім скарбом, тобто, верхи кіньми й на возах – спочатку через основні водні артерії Східної Європи, потім – по лісовій зоні з численними природними перешкодами та відсутністю традиційної їжі для в'ючних тварин (що їх, хвою і шишками годували?)». Дослідник також відзначив нелогічність напрямку подібного переселення: спочатку на захід, потім різко на південь, а вже потім через незвичні для кочівників гори (з кибитками) – знову на захід (МОЦЯ 2011: 16).

Не зважаючи на сумнівність самого факту проходження угрів на землі « нової Батьківщини » північним лісовим маршрутом через Верецький перевал, у науковій літературі основна дискусія точиться навколо характеру міграції цих номадів, зокрема, відносин прийшлого населення зі слов'янами (мирні або військовий конфлікт). У вирішенні даного питання вчені залучають, як правило без критичного аналізу, свідчення письмових джерел і речові матеріали про пересування угрів у напрямку Карпат і їх проникнення в північно-східну частину Верхнього Потисся (Закарпаття).

Шлях переселення кочівників коротко змалював Нестор: «Ішли угри мимо Києва горою, що зветься нині Угорське. І, прийшовши до Дніпра, стали вежами, бо ходили вони [так], як і половці. І, прийшовши зі сходу, ринулися вони через гори великі, що прозвалися горами Угорськими, і стали воювати проти слов'ян і волохів, які тут жили» (ЛІТОПИС 1989: 14).

Більш повну інформацію про рух угрів на захід подав анонімний нотарій угорського короля Бейли III (1172–1196) в праці «Gesta Hungarorum» («Діяння угорців»): «Керівники русів... просили, щоб після того, як покине Галич, перебрався через Сніжні гори на землі Паннонії, які раніше належали королю Аттілі... Тоді Алмош й інші високопоставлені особи, яких називають семимадярами, разом з воєначальниками кунів, їхніми родичами, слугами і служницями покинули Київ і у супроводі київських русичів прибули до міста Ладомир» (GESTA 2005: 22-25).

Шлях кочівників через територію Прикарпаття поданий нотарієм наступним чином: «Ладомирський князь і його оточення дорогими



подарунками зустрічали Алмоша на кордоні князівства і добровільно відкрили перед ним ворота міста. Мадяри влаштували собі тут тритижневий відпочинок. На третій тиждень ладомирський князь віддав Алмошу як заручників своїх двох синів і синів заслужених людей міста. Крім того, дві тисячі марок сріблом, сто марок чистим золотом, незліченну кількість кафтанів і шкурок звірів, 300 скакунів разом із зброєю, 25 верблюдів, одну тисячу в'ючних волів, велику кількість подарунків оточенню вождя. На четвертий тиждень орда на чолі з Алмошем підійшла до Галича, де вирішила влаштувати собі відпочинок. Коли галицький князь почув про наближення Алмоша, разом із свитою, босоніж, з різними подарунками пішов йому назустріч. Відтак, відкривши перед ним ворота міста, вітав його як гостя. Єдиного сина разом із синами бояр віддав Алмошу у заручники. Крім того, десять добірних арабських скакунів, 300 інших коней разом із зброєю, 3000 марок сріблом, 200 марок золотом передав Алмошу, а кожному його воїну – гарний одяг. Після місячного відпочинку галицький князь і його люди, що віддали синів у заручники, звернулися до Алмоша і його оточення з проханням рушити на Захід, перетнути Сніжні гори і захопити землі Паннонії... ..Алмош і його найближче оточення послухалися порад русичів, уклали з ними надійний мир, оскільки ті, щоб не позбутися трону і привілеїв, віддали у заручники синів і, як вже мовилося вище, велику кількість подарунків. Тоді галицький князь розпорядився, щоб 2000 лучників і 3000 селян супроводжували військо мадяр через Сніжні гори, прокладаючи їм шлях» (GESTA 2005: 25-26).

Ці зображені Анонімом події – літературна вигадка, тому що на час можливого проходження угорців згадані в пасажах Суздальське, Володимир – Волинське і Галицьке князівства взагалі не існували. О. Моця конкретизує, що міста Суздаль, Володимир – Волинський та Галич виникли пізніше часів вищезгаданого переселення. Перше з них (перша літописна згадка під 1024 р.) – у першій половині X ст., друге (988 р.) – в основних рисах сформувалося в XI ст., а третє (1140 р.) ще пізніше – наприкінці XI – на початку XII ст. (МОЦЯ 2011: 16). Сумніви викликають також верблюди, арабські скакуни і величезні подарунки.

Все ж, більшістю науковців беззаперечно сприймається твердження, що наприкінці IX ст. (не раніше 898 р.) основна маса «чорних угрів» подолала Карпатські перевали. Згадаємо, що Нестор описав події за Карпатами як військовий конфлікт між уграми і слов'янами. Його дані співпали зі свідченнями Аноніма, який змалював інвазію наступним чином: «Перетнувши ліси Сніжних гір, прибули на землі Гунг... ..Коли Алмош і його наближені усвідомили почуте, то всілися на коней і рушили до замку Гунг, щоб захопити його. Поки встановлювали табір навколо мурів, жупан, якого на місцевій мові називають дукою по імені Лоборц, почав тікати у напрямку Земплінського замку. Воїни вождя почали переслідування, біля однієї річки впіймали і повісили його. Від того часу річку назвали його іменем – Лоборц. Воїни на чолі з Алмошем захопили замок Гунг і влаштували чотириденну гулянку. На четвертий день Алмош, порадившись із найближчим оточенням,

прийняв від кожного присягу. Ще за свого життя вождем і командиром проголосив сина Арпада.

...У 903 році після народження Господа військо Арпада захопило землі, разом із населенням, між Тисою і Бодрогом до самої Угочі. Боржавський замок взяли в облогу, на третій день з боєм захопили, мури зруйнували, воїнів Салана у кайданах привели до замку Гунг» (GESTA 2005: 27-28).

Свідчення Аноніма, за відсутністю альтернативних, лягли в основу історичних реконструкцій вітчизняних дослідників. Вони визнали достовірність інформації Аноніма про військові успіхи угрів на землях Закарпаття без критичного підходу до даного джерела. Це пояснюється бажанням досягти компромісу всупереч історичній правді. Адже лише за умови достовірності факту угорського погрому має право на існування гіпотеза про історичність особи «князя» Лаборця і державність у слов'ян Закарпаття в IX ст. Проте, щоб усвідомити, що існування «князівства» у той час було би принаймні дивним, не обов'язково перегортати багато землі і сторінок наукових праць. Жодної монети, прикраси або предмета озброєння, які б відповідали задекларованому статусу князівства (рис. 2).

Через вільне трактування свідчень письмових джерел і нехтування археологічним матеріалом, часи міфічного здобуття угорцями «нової Батьківщини» і досі залишаються «білою плямою» в історії краю. Згадування Анонімом замків (городищ) Закарпаття дозволяє розглядати цю категорію пам'яток як опорну при вирішенні кардинальних проблем середньовічної історії регіону. В епіцентрі проблеми лежить питання довіри або недовіри свідченням про них «Гести». Його розв'язання можливе лише із залученням даних археології, які відображають конкретні хронологічні реалії. Тобто, тільки після встановлення дати виникнення городищ можна поставити крапку в дискусії про інститут влади, з ініціативи якого виникли дані пам'ятки, дати відповіді на питання про етнокультурну атрибутику і, відповідно, зрозуміти реалії описаного Анонімом військового конфлікту між прийшлими племенами угрів і субстратним слов'янським населенням. Згідно автора «Gesta Hungarorum», захоплення проходило доволі бурхливо при незначних, але вдалих для угорців зіткненнях, в ході яких були взяті Ужгородський і Боржавський замки – гради.

Інформація щодо існування укріпленого пункту на зламі I–II тис. в Ужгороді виявилася недостовірною (БАЛАГУРІ 1993: 14-15). Без належної аргументації як слов'янське городище IX–X ст. класифікується територія замкової гори (БЕРНЯКОВИЧ 1957: 443; ПЕНЯК 1980: 74-76, 96), де культурні прошарки перемішані, а час зведення фортифікацій взагалі не встановлений. Зауважимо, що в ході археологічних розвідок лєнінградського славіста К.В. Берняковича (1948–1949 рр., шурф 2 x 3 м у внутрішньому підвір'ї Ужгородського замку), горизонту IX ст. не зафіксовано, про що свідчить відсутність ліпної кераміки та хроноіндикаторів. Найбільш ранні з них – сережка X ст. (?) і монета угорського короля Бейли II (1131–1141) (БЕРНЯКОВИЧ 1957: 441). Дослідник як першу письмову згадку привів свідчення єпископа Ліутпранда про Ужгород (Ungogradus) X ст.

(БЕРНЯКОВИЧ 1957: 439), хоча сам єпископ нічого подібного не писав. На основі наявних нині матеріалів можемо констатувати, що на замковій горі в Ужгороді не було укріплень, а відповідно, й центру князівства, який могли б захопити угри на зламі IX–X ст.

Д. Чаплович висунув припущення щодо знаходження згаданого Анонімом городища Унг в Горянах, тоді – окремому поселенні (нині це частина Ужгорода) (Čaplovič 1992: 170). Незважаючи на те, що С.І. Пеняком тут здійснювались масштабні розкопки і начебто було підтверджено існування городища відповідного часу, але в опублікованих матеріалах досліджень конкретні підтвердження відсутні. У зв'язку з цим, в урочищі Ротонда в 2007–2008, 2012, 2015–2016 роках розвідки провела археологічна експедиція Ужгородського національного університету. У результаті робіт були виявлені матеріали п'яти культурних горизонтів: від неоліту до нового часу, встановлена відсутність на пам'ятці горизонту IX ст. й оборонних споруд взагалі (ПРОХНЕНКО–МОЙЖЕС 2008: 182-185; ПРОХНЕНКО–МОЙЖЕС–ЩЕРБЕЙ 2009: 210-219.) Отже, і в Горянах не було знайдено даних, які б свідчили про можливість захоплення городища Унг уграми.

Друге згадане Анонімом городище, Боржавське, або Вари (угор. «vár» – «фортеця, замок») локалізоване точно. Воно розташоване у низині за 200 м на південний схід від с. Вари Берегівського району. Відстань від пам'ятки до старого русла р. Боржави – 15 м, до р. Тиси – 175 м. Площа городища – лише 0,7 га. Його наближена до трикутника форма визначена природною конфігурацією мисового пагорба, який височіє (2 – 3 м) над поймою річки. Вал зберігся на мису (відрізок довжиною 40 м, висотою до 5 м) і з напільного боку городища, де його висота сягає 8,5 м. У східній і західній частинах пам'ятки вал не простежується. В середній частині напільного валу розміщений в'їзд у вигляді невеликої улоговини на гребені насипу (10 м ширини, 1,5 м глибини). Перед напільним відрізком валу П.О. Раппопорт і М.В. Малевська відзначили наявність заплилого рову (на даний момент візуально не простежується), земля якого використовувалася для зведення насипу (РАППОПОРТ–МАЛЕВСКАЯ 1963: 63). Внутрішня площа городища і частково вал знищені сільським кладовищем кінця XIX – першої третини XX ст. Територія за межами укріплень, яка примикає до пойми, заболочується під час дощів і повені. На південь від городища розміщене селище, відмежоване від оточуючої низини схилом висотою до 2 м.

Вперше городище було оглянуте Т. Легоцьким і захищене ним, на основі «Гести», до розряду пунктів, які існували до проникнення в регіон угорців, тобто до кінця IX ст. (LEHOCZKY 1892: 67). В полі зору археологів – професіоналів пам'ятка опинилася у другій половині XX ст. Але, К.В. Бернякович, знову на основі свідчень «Gesta Hungarorum», вважав за можливе віднести городище до слов'янських старожитностей і визначити його утворення часом до вторгнення угорців в регіон (БЕРНЯКОВИЧ 1957: 437).

Серія шурфувань городища була проведена експедиціями Львівського Інституту суспільних наук АН УРСР у 1961 р. на чолі з М.Ю. Смішко,

Ленінградського філіалу Інституту археології АН СРСР під керівництвом П.О. Раппопорта в 1963 р. і Закарпатського краєзнавчого музею в 1964 р. (С.І. Пеняк). Однак, результати робіт першої експедиції не були введені до наукового обігу, крім невеликого повідомлення С.І. Пеняка про декілька шурфів у центральній частині городища і зібраний незначний керамічний матеріал (фрагменти кружальних горщиків) (ПЕНЯК 1980: 72). Другою експедицією був знятий план пам'ятки і при зачистці стінок ям на городищі зібрана, знову в обмеженій кількості, кераміка X–XI ст. з переважанням характерних для XI ст. форм (РАППОПОРТ 1967: 176; РАППОПОРТ–МАЛЕВСКАЯ 1963: 63, 69, рис. 5, 23-26). Це були перші конкретні, хоча дуже мізерні та нестратифіковані дані, які свідчили про важливість подальшого вивчення пам'ятки для встановлення її датування.

У результаті робіт, проведених С.І. Пеняком, вивчені межуюче з городищем селище траншеєю 12 x 2 м і східна частина валу траншеєю 18 x 2 м. При такій значній для даного пункту вскритій площі опублікований фрагментарний, стратиграфічно не підтверджений матеріал, а при доволі неконкретному описі стратиграфії валу вона не співставлена з певними знахідками, із-за чого вирішення основного питання про час утворення городища не просунулося ні на йоту. Більше того, С.І. Пеняк, можливо, під впливом авторитету К.В. Берняковича, на основі свідчень Аноніма датував пам'ятку часом приходу угорців у Тисо – Дунайську низовину, тобто кінцем IX – початком X ст. (ПЕНЯК 1965: 49; 1965а: 59; 1973: 9-10; 1980: 72-73), що суперечило хронології отриманих матеріалів, особливо важливих у даній ситуації для підтвердження або спростування письмових даних. Запропонована закарпатським вченим дата виникнення городища була піддана критиці угорськими дослідниками (НЕМЕТ 1972: 209-210; ФОДОР 1992: 139). Необхідно прийняти їх зауваження про відсутність політичного центру князівства VIII–IX ст. у Варах (ПЕНЯК 1965а: 60), де не виявлено матеріали вказаного часу.

У 2005–2006 рр. додаткові роботи в с. Варієво провела археологічна експедиція Ужгородського національного університету. Шурфувався вал з головною метою – встановлення часу його зведення, і досліджувалося прилегле до городища селище. Стратиграфія валу і аналіз керамічного матеріалу дозволили говорити про зведення укріплень Варів у XI ст., що виключає ототожнення пам'ятки з центром слов'янського князівства VIII–IX ст. (ПРОХНЕНКО 2006а: 192; 2008: 207-216). Угри не могли знищити городище, як пише Анонім, в 903 р., оскільки на цей час Вари ще не існували.

Отже, як і розгром війська Олега під Києвом і приниження князя неіснуючого в IX ст. Галицького князівства, із-за відсутності конкретних підтверджених фактів можемо впевнено віднести до вигадок нотарія Бейли III і бої між угорцями і слов'янськими дружинами в північно-східній частині Верхнього Потисся з метою захоплення городищ Унг і Боржава (ПРОХНЕНКО 2007).

Окремі закарпатські дослідники вважають, що, крім описаних вище городищ, Анонім згадує ще один адміністративний центр слов'ян на території

Закарпаття, а саме Угочу (Виноградівський замок), розташований на краю захоплених уграми земель. На цій основі зведення Виноградівського замку, як резиденції місцевого слов'янського феодала, визначається ними IX ст. (ПОП–ПОП 1971: 76-77). Ми вважаємо, неприйнятним оперувати свідченням нотарія як першою письмовою згадкою цього укріплення. Назву «Угоча» він не конкретизує й застосовує її не до замку, а для позначення певної території. Це, навпаки, свідчить про те, що Аноніму наприкінці XII ст. замок Угоча не був відомий. Таке вільне трактування джерела призводить до значного спотворення історичних реалій.

Це твердження підкріплюється конкретними речовими даними, отриманими археологічною експедицією Ужгородського університету в 2007 році. Аналіз матеріалів Виноградівського замку став основою для встановлення наступної хронологічної картини. Дозамковий час в урочищі Канків представлений шаром епохи пізньої бронзи (культура Станово XIV–XII ст. до н.е.). Як нереальні визначені твердження про наявність на замковій горі горизонту IX–XI ст., а зведення фортифікацій датується серединою XIV ст. (ПРОХНЕНКО–ГОМОЛЯК 2009: 71-97; ПРОХНЕНКО–ГОМОЛЯК–МОЙЖЕС 2007: 219-255). Цей факт підтверджено і письмовими джерелами, зокрема, грамотою 1307 року угорського короля Карла Роберта про право на зведення цих укріплень. Отже, Виноградівського замку теж не існувало в період можливого проникнення угрів на Закарпаття, і тому він помилково віднесений до пунктів, зведених слов'янами для оборони від кочівників.

Пошук дослідниками бодай якихось центрів опору уграм призвів до життя цілої низки нібито виявлених «городищ» IX ст. Однак, ці псевдогородища не мають ані фортифікаційних споруд, ані взагалі культурного шару. Прикладом можуть бути Данилово, Олександрівка, Дулово, що не лише увійшли у наукову літературу як укріплені пункти (ПЕНЯК 1980: 77, 146), але й без аргументації розглядаються як пам'ятки слов'ян VIII–IX ст., які підтверджують існування на Закарпатті ранніх державних утворень «Славій» (ТИВОДАР 2003: 21).

Картографування й аналіз матеріалів справжніх городищ Верхнього Потисся дозволяє говорити, що вони були в основі нового районування при територіальній організації Угорської держави наприкінці X – на початку XI ст. і зведені для захисту північно-східного прикордоння (ПРОХНЕНКО 2005А: 140). А про городища IX ст. на Закарпатті немає ані найменшої інформації.

Акцентування уваги дослідників на можливому розгромі уграми слов'янських городищ наприкінці IX – на початку X ст. відволікло науковців від вирішення більш суттєвого питання: чи взагалі ці кочівники проникали на землі Верхнього Потисся у зазначений період? Ключовими для вирішення цього питання є старожитності, що мали б залишитись після номадів на північному шляху, яким вони нібито просувалися на землі «нової батьківщини».

Шлях кочівників після їхнього проходження повз Київ до Карпат археологи традиційно встановлюють за одиничними похованнями або їхніми

групами (Кринос, Судова Вишня, Перемишль) (FODOR 1996: 438). Щоправда, іноді відзначається «спірність» цих пам'яток (МОЦЯ 2011: 18). Пересування угрів територією Закарпаття фіксувалося за знахідками у Нижніх Воротах, Підполоззі, Сваляві, похованнями в Берегові, Чомі, Соломонові (ПРОХНЕНКО 2006; FODOR 1996: 130-135), а також за скарбом арабських монет першої половини X ст. (400 екз.) біля м. Хуст (КРОПОТКИН 1972: 201; ПРОХНЕНКО 2005). Всі ці знахідки без належної аргументації було зараховано до угорських старожитностей із датуванням у значному діапазоні – від проникнення угорців на територію Закарпаття до формування ними політичного утворення. В історіографії цей період отримав назву «віднайдення угорцями батьківщини». Зауважимо, що етнонім «угорці» використовується дослідниками в історичному розумінні, тобто без урахування багатоплемінного складу кочової орди, участі «пізніх аварів» у наступному формуванні скотарського населення й проникнення нових груп кочівників, зокрема, печенігів.

Із накопиченням речового матеріалу було зроблено спробу уточнення археологічного змісту історичної назви «угорці Карпато-Дунайського ареалу». Територіальні відмінності в обряді поховання і поховальному інвентарі «ранніх пам'яток» дозволили розмежувати їх на дві значні групи. Перша була пов'язана власне з угорцями, присутніми на початковому етапі проникнення на землях Середнього Потисся, друга – з кабарями, які примкнули до угорців під час переселення й осіли в верхів'ях Тиси, зокрема, й на Закарпатті (КОБАЛЬ 1996: 33).

Визначення характерних рис матеріальної культури кабарів Карпато-Дунайського ареалу, здійснене за принципом пошуку «неугорського в угорському світі, лягло в основу виділення набору речей, притаманного цим тюркським племенам. У першу чергу, з кабарями було ототожнено пластинчасті сумочні бляхи та арабські монети – дирхеми (НЕМЕТ 1972: 219). Подібна історична побудова свідчила про кабарське (тюркське) походження найбільш ефектних пам'яток «угорців – завойовників» і, відповідно, увійшла у протиріччя з теорією про фіно – угорську етнічну приналежність вождя Арпада та його найближчого оточення. З іншого боку, вона залишала за кочівниками всього Потисся збірну назву союзу племен – «угорці».

Слід зазначити, що своєрідність матеріальної культури номадів північно – східної частини Карпато – Дунайського ареалу дійсно не викликає жодних сумнівів. Однак, на основі топоніміки й археологічних матеріалів рубежу IX–X ст., в угорській історіографії була справедливо відзначена неможливість кабарської атрибуції верхньотиських племен (ЭРДЕЛИ 1983: 174-181). Аналіз старожитностей номадів регіону свідчить, що практично весь їхній речовий набір датується пізнішим часом, ніж злам IX–X ст. та походить з територій, розміщених на схід від Карпат (рис. 3-8). Спроби пояснити цю особливість торговельними зв'язками з населенням, що мешкало за горами, не мали успіху. Всі матеріали чітко вказують на

проникнення у Верхнє Потисся в другій половині X ст. великої групи кочівників, не пов'язаних з угорським переселенням на чолі з Алмошем.

Після конкретизації хронології та маршруту руху номадів на Закарпаття і аналізу свідчень середньовічних авторів, племінну приналежність пам'яток було переглянуто (ПРОХНЕНКО 2010: 410-420). На основі отриманої інформації можна стверджувати, що нове населення проникло на землі регіону через Верецький перевал у другій половині X ст. з Північного Причорномор'я, де у той час, за свідченнями письмових джерел, локалізувалися виключно печеніги. Перегляд племінної належності номадів Верхнього Потисся змушує відмовитися від їхньої назви «завойовники Батьківщини». Ці племена за кілька сторіч були повністю асимільовані населенням Угорського королівства.

Нині вже не викликає сумніву факт проникнення печенігів на територію Закарпаття. Однак лишається ціла низка нез'ясованих питань щодо хронології, характеру, причин і масштабності цієї події, а також подальшої долі племен, які перекочували з причорноморських степів за Карпати. Через мізерність даних письмових джерел, відповіді на ці питання можна отримати лише на основі археологічних матеріалів. Перший крок – це виділення речей, характерних для печенізької культури Карпато – Дунайського ареалу. Поставлене завдання полегшується тим, що з «кабарськими» старожитностями вони або співпадають, або ні, що вказує на початковий напрямок пошуку.

Пов'язані з печенігами речі визначаються проникненням з розміщених на схід від Карпат територій через північно – східні перевали в другій половині X ст. Інвентар може відрізнитися походженням (з територій хазар, слов'ян або норманів), однак на момент подолання перевалів він належав саме печенігам. Необхідно відзначити, що не всі пам'ятки Карпато-Дунайського ареалу, де зафіксовано наявність характерного для цих племен інвентарю, залишили саме печеніги. Речі могли опинитися й в угорців, які на той час займали домінуючу частину Карпатського басейну, – через обмін, дарування, втрати, захоплення як воєнних трофеїв тощо. Враховуємо також і можливість зворотного процесу – надходження угорських речей до печенігів.

Сьогодні за концентрацією інвентаря «східного» походження X ст. можна виділити печенізькі території, а синхронних речей «західного» походження – угорські. Тільки після цього можна говорити про контактні зони зі змішаною матеріальною культурою, де, вірогідно, ці два народи проживали спільно. Причому, на момент проникнення печенігів Верхнє Потисся не могло бути контактною зоною, оскільки тут відсутні сліди угорського заселення першої половини X ст.

Аналіз поховальних комплексів свідчить, що разом із печенігами у Карпато-Дунайському ареалі з'явилися використані у намистах арабські дирхеми, завушниці екімауцького типу, керамічні намиста, застібки сумочних ременів чернігівського типу, пластинчасті сумочні бляхи типу Веч, бляхи з рослинним орнаментом, що прикрашали вплетені у коси стрічки, палаші, посудини – глеки, а також інші предмети (ПРОХНЕНКО 2006: 174-185;

2010б: 635-640; 2011: 291-299; PROHNENKO 2010: 161-170). Тобто, це ті категорії речей, котрі виділялися своїм багатством на тлі інших старожитностей ареалу й були помилково зараховані до класично угорських. Саме вони, на думку науковців, визначали своєрідну і високохудожню культуру прибулих з Алмошем племен угрів, хоча хронологічно їх відділяло від цих подій майже сторіччя.

Картографування знахідок всередині Карпатської дуги вказує на їхню особливу концентрацію у верхній течії р. Тиси. Швидше за все, саме ця територія й була заселена печенігами наприкінці X ст. У меншій кількості подібні речі відомі у Середньому Потиссі та Північно-Східному Подунав'ї. Цей факт, у комплексі з аналізом місць виявлення західноєвропейських монет, дозволяє визначити вказані райони як «контактні зони угорської і печенізької культур».

Поширення характерного для печенігів Верхнього Потисся інвентаря на «схід» від Карпатської дуги дозволяє встановити механізм потрапляння до них різних речей під час певних історичних подій. Це і участь в розгромі Хазарського каганату в 965 р., і вбивство на дніпровських порогах князя Святослава в 972 р., і знищення в 970–980-х рр. тиверських городищ Пруто-Дністровського межиріччя.

Верхнє Потисся можна визначити як основну територію осідання печенігів після подолання ними Верецького перевалу в останній чверті X ст. Сучасні дані археології щодо локалізації печенігів у Карпатському ареалі, північніше від угорців, співпадають зі свідченнями візантійського імператора Костянтина Багрянородного щодо розміщення тут орд пачинакитів (печенігів) (БАГРЯНОРОДНЫЙ 1982). Лишається конкретизувати тільки час їхнього переселення у регіон. Трактат «Про управління імперією» було завершено до 955 р., а за археологічними матеріалами основне проникнення печенігів не могло відбутися раніше, ніж у 970–980-х рр. Не виключено, що дані щодо локалізації частини цих номадів всередині Карпатської дуги були вставлені до паризької редакції твору (кінець XI ст.) після смерті імператора, коли розміщення окремих племен Європи вже змінилося.

Потрібно звернутися й до повідомлення угорського хроніста Аноніма. Він згадує поселення значної кількості бешенеїв (печенігів) на півночі Угорщини з метою захисту країни в той час, коли угорці припинили просування на захід і осіли в Карпато-Дунайському ареалі, тобто після 955 року (GESTA 2005).

Дані археології і письмових джерел щодо проникнення печенігів у Карпатський басейн знаходять підтвердження й у значній кількості топонімів печенізького походження на північних територіях та збереженні тут печенізької ономастики до XIII ст. (HEMET 1972: 211, 213-214). Додатковим свідченням присутності цих кочівників у регіоні служить аналіз народної творчості, насиченої історіями про бешеньовців.

Локалізація печенізьких старожитностей на території Угорщини за даними топоніміки, яку здійснив співробітник Егерського музею ім. Іштвана Добо А. Надь наприкінці 1960-х рр. (NAGY 1969: 129-157), співпадає з



нашими висновками, отриманими на основі археологічних матеріалів. Однак у публікаціях угорських археологів припущення А. Надя про присутність печенігів у Верхньому Потиссі було або проігнороване (PÁLÓCZI HORVÁTH 1996: 7-36), або піддане жорсткій критиці (RÉVÉSZ 2008). Така реакція пояснюється бажанням зберегти лінію офіційної угорської історіографії і не переглядати племінну приналежність «найбільш класичних старожитностей угорців». У першу чергу це стосується ключових пам'яток, таких як Ракамаз, Кенезльо, Карош, Земплін, Берегово, Свалява та інших, що вкоренилися у науковій та науково – популярній літературі як угорські. Небажання переглянути атрибуцію «угорської класики» на печенізьку веде до цілого каскаду інших помилок, зокрема при диференціації угорських та печенізьких старожитностей у Північному Причорномор'ї і розгляді історичного розвитку населення Верхнього Потисся.

Особливе зацікавлення викликають причини переселення печенігів у регіон непопулярним для кочових народів маршрутом – через Карпатські перевали. В середині та в другій половині X ст. в Європі відбулися важливі історичні події. Це і поразка угорців, що ознаменувала завершення їхньої експансії в Європі (955 р.), і знищення Хазарського каганату Святославом (965 р.), і Візантійсько – Болгарська, Візантійсько – Руська війни за участю угорців та печенігів тощо. Як одну з можливих причин, що змусили печенігів вийти на північні окраїни угорців, розглядаємо їхній конфлікт із Київською Руссю. Більш конкретно – це могла бути серія ударів, нанесених номадам князем Володимиром (978–1015) наприкінці X ст. після вбивства ними Святослава. Однак у такому випадку важко пояснити напрямок руху печенігів з Північного Причорномор'я на початковому етапі їх переселення. Швидше за все, проникнення печенігів у Верхнє Потисся через Верецький перевал могло відбутися внаслідок внутрішніх конфліктів у Степу, особливо після появи тут у 960-х рр. чергового значного контингенту номадів.

Ймовірно, кочівники йшли у Верхнє Потисся цілеспрямовано. Угорці дозволили цим племенам оселитися неподалік від контрольованих ними регіонів, зокрема, на Закарпатті. Його лісисті й заболочені землі не цікавили угорців як територія для кочування, і водночас вирішувалося питання захисту північної прикордонної зони «чужими, але дружніми руками». Тільки так можна пояснити той факт, що угорські загони не завдали удару печенігам, які прийшли за Карпати зі значними цінностями. Не останню роль у цьому зіграли і родинні зв'язки – мати вождя угорців Гейзи була з племені печенігів. Можливо, саме за її проханням «родичів» пропустили до Карпатського басейну.

На жаль для печенігів, родинність до них не відчував київський князь. Дружина Володимира, повідомленого про пересування кочівників, напала на їхні ослаблені й розрізнені загони безпосередньо перед гірськими перевалами. Хронологічно ці події можна пов'язати з походом князя на міста Перемишль та Червен у 981 р. (ЛІТОПИС 1989: 49). Свідченням ударів по окремих печенізьких загонах були скарби арабських дирхемів, залишені номадами біля Карпат (Галич, Перемишль, Хустський р-н). Археологічні матеріали

свідчать про те, що більша частина кочівників все-таки досягла Верхнього Потисся, яке стало основною територією їх осідання у Карпатському басейні. Швидше за все, задля полегшення пересування й порятунку від нападів київського князя, печенігам довелося розділитися на кілька груп ще до подолання Карпат. Після проходження Верецького перевалу вони вирушили різними шляхами. Тим, хто пішов в західному напрямку долиною Латориці, вдалося врятуватися від дружинників Володимира. А іншу частину, яка тікала на південь долиною р. Ріки, наздогнала смерть в особі воїнів князя. Судячи з Хустського скарбу, це могло статися десь у районі впадання цієї річки до р. Тиси.

Проведене виділення старожитностей печенігів за Карпатами дозволяє прослідкувати переміщення племен, швидше за все очолюваних Курєю, на рахунку яких були щонайменше три гучні перемоги: над хазарами в Саркелі, над князем Святославом на дніпровських порогах і тиверцями в Пруто-Дністровському межиріччі. Відповідно, північний шлях просування угрів до Карпато-Дунайського ареалу через Верецький перевал, за зібраними до тепер археологічними матеріалами, можна віднести до видумки Аноніма. На основі цієї середньовічної казки були суттєво спотворені реалії історичного розвитку значних територій, що міцно укріпилося в історіографії. Єдиний вихід з подібної ситуації – розгляд «з нуля» всієї сукупності пам'яток номадів з метою їх реальної племінної атрибуції. Це в першу чергу стосується тих старожитностей кочівників, що містяться на «північному шляху угрів», який точніше було б назвати «шляхом Аноніма», тобто від Києва до Верхнього Потисся (Судова Вишня, Галич, Перемишль, Хуст, Свалява, Берегово, Чома, Земплін, Добра, Стреда над Бодрогом, Ракамаз, Кенезльо, Карош та низка інших). Питання може отримати своє вирішення виключно на основі конкретизації хронології згаданих комплексів і з урахуванням картографування аналогій їхнього речового матеріалу.

На завершення відзначимо, що угорці вождя Алмоша не переходили ні через Верецький перевал, ні через жоден з інших північних карпатських перевалів. Вони проникли до Карпато-Дунайського ареалу, а більш конкретно на землі Тисо-Дунайського межиріччя, звичним для кочівників південним маршрутом – Дунайським коридором, який знаходиться від Закарпаття в кількох сотнях кілометрів. Відповідно, наприкінці IX ст. не було захоплення слов'янських городищ Закарпаття (не було що штурмувати і кому) і вбивства місцевого князя. Значна ж частина імпозантних поховальних пам'яток кочівників Верхнього Потисся, які традиційно визначалися як давньоугорські, відносяться до більш пізнього часу – кінця X ст. і можуть бути ототожені зі старожитностями печенігів, які поспішно тікали з причорноморських степів і зазнали перед Карпатами нападу дружинників князя Володимира.

#### **Список використаних джерел та літератури**

БАЛАГУРІ 1993 – Балагурі Е.А. Ужгород в давнину. Нові знахідки і відкриття // Історія Ужгорода. Ужгород, 1993. С. 3-17.

- БАГРЯНОРОДНЫЙ 1982 – Багрянородный Константин. Об управлении империей // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. М., 1982. С. 267-320.
- БЕРНЯКОВИЧ 1957 – Бернякович К.В. Древнеславянские памятники Закарпатской области (СССР) // Slovenska archeologia. Bratislava, 1957. V. 2. С. 435-455.
- КОБАЛЬ 1996 – Кобаль Й.В. Закарпаття та угорці – завойовники Батьківщини // Екзиль. Ужгород, 1996. № 1. С. 32-33.
- КРОПОТКИН 1972 – Кропоткин В.В. Время и пути проникновения куфических монет в Среднее Подунавье // Проблемы археологии и древней истории угров. М., 1972. С. 197-202.
- ЛІТОПИС 1989 – Літопис руський. За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. К., 1989.
- МОЦЯ 2011 – Моця О.П. Мандрівка угрів за Карпати: інформація писемних джерел та археологічні реалії // Археологія і давня історія України. Мадяри в Середньому Подніпров'ї. К., 2011. Вип. 7. С.15-20.
- НЕМЕТ 1972 – Немет П. Образование пограничной области Боржавы // Проблемы археологии и древней истории угров. М., 1972. С. 206-220.
- ПЕНЯК 1965 – Пеняк С.І. Археологічні дослідження слов'янських пам'яток Закарпаття в 1964 році // Тези доповідей та повідомлень до ХІХ наукової конференції. Ужгород, 1965. С. 49.
- ПЕНЯК 1965 а – Пеняк С.І. Дослідження слов'янських пам'яток Закарпаття за роки Радянської влади // Тези доповідей до ювілейної наукової конференції, присвяченої 20-річчю УЖДУ. Серія історична (жовтень 1965 р.). Ужгород, 1965а. С. 59-60.
- ПЕНЯК 1973 – Пеняк С.І. Слов'янське населення Закарпаття другої половини I тисячоліття н.е. // Археологія. К., 1973. Вип. 12. С. 3-12.
- ПЕНЯК 1980 – Пеняк С.І. Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI–XIII ст. К., 1980.
- ПОП – ПОП 1971 – Поп И.И., Поп Д.И. В горах и долинах Закарпатья. М., 1971.
- ПРОХНЕНКО 2005 – Прохненко І. Давні угри у Верхньому Потиссі // Археологічні дослідження Львівського університету. Львів, 2005. Вип. 8. С. 372-387.
- ПРОХНЕНКО 2005 а – Прохненко І.А. Городища Верхнього Потисся зламу I–II тис. н.е. // Carpatica–Карпатика. Давнина і сучасність. Ужгород, 2005а. Вип. 33. 132-156.
- ПРОХНЕНКО 2006 – Прохненко І.А. Пути передвижения венгров на территорию новой отчизны // Древнее Причерноморье. Сборник статей, посвящённых 85-летию со дня рождения профессора Петра Осиповича Карышковского. Одесса, 2006. 166-176.
- ПРОХНЕНКО 2006 – Прохненко І.А. Сережки екімауцького типу в басейні р. Тиси (культурно – хронологічний аспект) // Carpatica–Карпатика. Давня та середньовічна історія Карпато – Дунайського ареалу. Ужгород, 2006. Вип. 34. С. 174-185.
- ПРОХНЕНКО 2006 а – Прохненко І.А. Боржавське городище // Carpatica – Карпатика. Давня та середньовічна історія Карпато-Дунайського ареалу. – Ужгород, 2006 а. Вип. 34. С. 186-200.
- ПРОХНЕНКО 2007 – Прохненко І. “Протистояння” чорних угрів і східних слов'ян у контексті історії Українських Карпат // Військово-історичний альманах. – К., 2007. 2(15). С. 30-44.
- ПРОХНЕНКО 2008 – Прохненко І.А. Исследование городища Боржава (Вары) (с. Вариево Береговского р-на Закарпатской обл.) // Satu Mare. Studii și comunicări. Seria arheologie 2006–2007. Satu Mare, 2008. XXIII–XXIV/I. С. 207-216.
- ПРОХНЕНКО 2010а – Прохненко І.А. К вопросу о племенной атрибуции кочевнических древностей Верхнего Потисья X в. н.э. // Науковий і мистецький світ Федора Потушняка. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 100-

річчю від дня народження видатного українського письменника і вченого. Ужгород, 2010а. С. 410-420.

ПРОХНЕНКО 2010б – Прохненко И.А. Дирхемы в контексте племенной атрибуции кочевнических древностей Карпатского ареала X в. н.э. // *Identități culturale locale și regionale în context European. Studii de arheologie și antropologie istorică. In memoriam Alexandri V. Matei. Cluj–Napoca, 2010. С. 635-640.*

ПРОХНЕНКО 2011 – Прохненко И.А. К вопросу о гибели Екимэуцкого городища // *Tyragetia. Arheologie. Istorie Antică. Serie nouă. Chișinău, 2011. С. 291-299.*

ПРОХНЕНКО 2009 – Прохненко И., Гомоляк О. До історії замків Закарпаття // *Військово-історичний альманах. К., 2009. 1(18). С. 71-97.*

ПРОХНЕНКО–ГОМОЛЯК–МОЙЖЕС 2007 – Прохненко И.А., Гомоляк Е.М., Мойжес В.В. Результаты исследования Виноградовского и Королёвского замков в 2007 году // *Carpathica–Карпатика. Ужгород, 2007. Вип. 36. С. 219-255.*

ПРОХНЕНКО–МОЙЖЕС 2008 – Прохненко И.А., Мойжес В.В. Горянское городище // *Carpathica–Карпатика. Ужгород, 2008. Вип. 37. С. 182-185.*

ПРОХНЕНКО–МОЙЖЕС–ЩЕРБЕЙ – Прохненко И.А., Мойжес В.В., Щербей К.И. Раскопки многослойного поселения в Ужгороде–Горянах // *Карпатика. Ужгород, 2009. Вип. 38. С. 210-219.*

РАППОПОРТ 1967 – Раппопорт П.А. Военное зодчество Западно–Русских земель X–XIV вв. Л., 1967.

РАППОПОРТ 1963 – Раппопорт П.А., Малевская М.В. Обследование городищ Прикарпатья и Закарпатья на территории Советского Союза // *Acta archaeologica Carpathica. Kraków, 1963. V. 1-2. С. 61-76.*

ТИВОДАР 2003 – Тиводар М.П. Етнокультурні процеси та особливості етнічної історії Закарпаття в I тисячолітті нашої ери // *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія історія. Ужгород, 2003. Вип. 9. С. 13-25.*

ФОДОР 1992 – Фодор И. Вопросы изучения древневенгерских памятников Закарпатья // *Acta Hungarica. Ужгород, 1992. 1. С. 138-139.*

ЭРДЕЛИ 1983 – Эрдели И. Кабары (кавары) в Карпатском бассейне // *Советская археология. М., 1983. 4. С. 169-183.*

FODOR 1996 – Fodor István. A honfoglaló Magyarorság. Kiállítás katalógus. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 1996. 477 p.

ČAPLOVIČ 1992 – Čaplovič D. Včasnostredoveký vývoj v oblastiach severovýchodných Karpát a v hornom Potisí // *Slovanské štúdie. 1992. 2. S. 153-170.*

GESTA 2005 – Gesta Hungarorum. Літопис Анонімуса про діяння угорців під час пошуків і віднайдення Батьківщини / Пер. з лат. та угор. К. Найпавера. Ужгород, 2005. 124 с.

LEHOCZKY 1892 – Lehoczky T. Adatok hazánk archeológiájához különös tekintettel Beregmegyére és környékére. I-II kötet. Munkács, 1892. Sorozatszerkesztő: J. Kobály. Ungvár, 2001.

NAGY 1969 – Nagy Á. Eger környéki és tiszavidéki besenyő települések a X–XI században (Kísérlet a magyarországi besenyők régészeti hagyatékának meghatározására) // *Az Egri Múzeum évkönyve. Eger, 1969. Old. 129-157.*

PÁLÓCZI 1996 – Pálóczi Horváth A. Nomád népek a kelet-európai steppén és a középkori Magyarországon // *Zúduló sasok. Új honfoglalók – besenyők, kunok, jászok – a középkori Alföldön és a Mezőföldön. Gyula, 1996. 2. Old. 7-36.*

PROHNENKO 2010 – Prohnenko I. Az arab dirhemek szerepe a Kárpát-medence X századi nomád emlékeinek meghatározásában // *Карпатика. Старожитності Карпатського ареалу. Ужгород, 2010. Вип. 39. С. 161-170.*

RÉVÉSZ 2008 – Révész L. Heves megye 10. – 11. századi temetői. Budapest, 2008. 491 p.

## **RUSHED OVER THE GREAT MOUNTAINS AND STARTED FIGHTING SLAVS WHO LIVED THERE... ": THE LEGEND OF THE NORTHERN WAY OF HUNGARIAN MIGRATION OVER THE CARPATHIANS**

***Igor Prohnenko***

*Considerable group of nomadic burials has been identified nowadays among the monuments of Upper Tisza region of X century AD. In historiography this group received the name of the Hungarian antiquities of "Conquest of the motherland" period. The dating of nomadic burials and the way of their penetration into the region allow affiliation of these burial complexes with Pechenegs instead of Hungarians. It makes possible to argue the widespread opinion about the move of Almos Hungarians over the Verecky path.*

**Key words:** *Upper Tisza region, Ugrs, Pechenegs, nomads, fortified settlement, burials.*

### Список ілюстрацій

Рис. 1. Пам'ятник анонімному нотаріалію угорського короля Бейли III в Будапешті і сторінки праці «Gesta Hungarorum» («Діяння угорців»).

Рис. 2. Червеньово. Слов'янське поховання.

Рис. 3. Берегово. Частина головного убору.

Рис. 4. Свалява. Металева накладка сумки.

Рис. 5. Чома. Монета.

Рис. 6. Чома. Завушниці.

Рис. 7. Чома. Металеві деталі сумки.

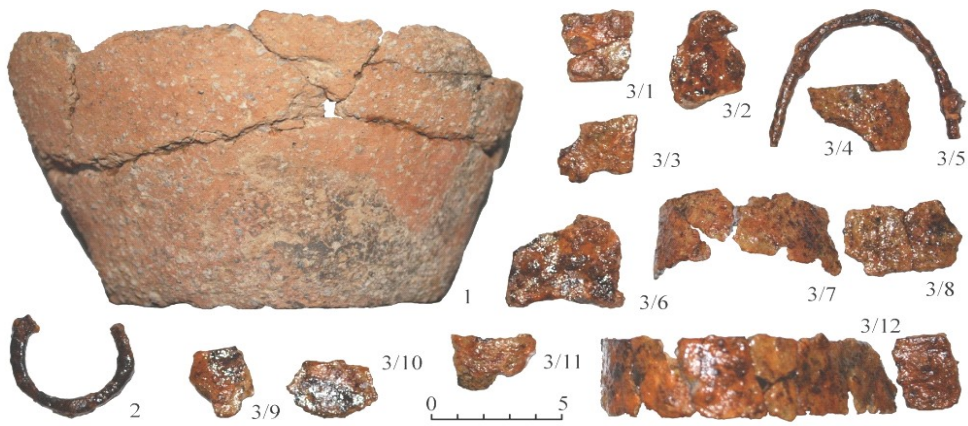
Рис. 8. Чома. Прикраси і елементи одягу.



remunerare. qđ castri nē suad nāque. Qđ ultra. **Quā pannonia**  
 vy ū alai et sui pñates. acquiescentes cōsiliis rubeo **intra-**  
 cum pascim firmissimā fecerunt. Duces enī rubeo **intra-**  
 noy. ut ne de sedebz suis expellerent filios suos ut supra  
 dixim in obsides dederunt. cū numeris n̄ numeris. Tūc  
 dixi galice duo milia sagittarū et. ii. milia rubeoy. ante  
 trē pcepit. q̄ eis p̄ silvam hōnos uiam p̄parauit usq; ad d  
 finium hung. Et omnia iumenta eoy uictualib; et aliis  
 necessariis onerauit. et p̄cudes ad uictū donauit sui nume-  
 ro. Tūc. vij. pñcipales p̄sone quz herimoger dicitur. et  
 hñ. vij. duces cimmay. qz nomina supra dixim una ē  
 cognatis et famulis ac famulis oñio et apitio rubeoy.  
 galice sunt egilli in finem pannonie. Et sic uenientes per  
 siluam hōnos ad partes hung descendunt. Et cū illic  
 puenissent. locum quē pmo occupauerunt. om̄tas no  
 intrauerunt eo qđ cum maximo labore ad finem qñ ē ad  
 opuliam pueniant. Tūc ibi p̄cepit laboy. suoy. xi. die  
 pmanerunt. et terram ut qñ dia potest dixerunt. Clauy  
 ū habitatores s̄e. audientes aduentū eoy numerunt ualde.  
 et sua sponte se alno duci subiugauerunt. eo qđ audie-  
 rant alnum ducem de genere arnie regis descendisse. Et  
 licet homines fuerit salam ducis. tam cum magno hono-  
 re et timore seruisbant alno duci. om̄ia que sunt neces-  
 saria ad uitium suat dext dño suo offerentes. Et talisq;  
 mor et tremor irruerat sup habitatores s̄e. et adū. alam  
 ē duc et suis pñatib; suat serui ad suos p̄p̄t dnos. Et  
 laudabant eis fertilitatem s̄e illi. et uariabant qm̄ mor-  
 tuo archala rege magis seanus p̄atus duxs salam dix de  
 bulgaria egñ. auxilio et silno imperatoris groy p̄occupauit  
 tūc suam illam. Qñt̄ etiam ipsi scilicet de r̄a bulgare o  
 ductu fuerunt ad cōfinium rubeoy et qñt̄ nunc sa-  
 lam dix eoy se et suos tenet. et qñt̄ p̄restans est  
 curā suos uicinos. **De hung castro.**  
 13. **Qñt̄ dixi alai et sui pñates. archieues talia locores**

facti s̄e solus. et ad castri hung cōpauerunt. ut capere eum.  
 Et dum castra metan essent ca murum. tūc comes eide  
 casti noie loboy q̄ in lingua eoy ducis uocabat. fuga lapsus  
 ad castri scilicet p̄parat. Cū milites ducis p̄dixit ugn  
 quendam finium cōprehendentes. itaq; suspenderunt. in eodē  
 loco. Et a die illo finium illū uocauerunt sub noie eidem  
 loboy. Tūc dixi alai et sui castri hung sui metan dñs  
 immortalib; magnas uictimas fecerunt et om̄ia p̄. uñ.  
 dies celebrauerunt. Qñt̄ aū die in to oñio et accepto in  
 ramento om̄ium suoy dixi alai ip̄o uenire filium suum  
 arpadum ducem ac p̄p̄orem dixerunt. Et uoc̄t̄ est ar-  
 pad dix hungarie et ab hungu. om̄s sui milites uocaz  
 s̄e hungari sc̄b̄a linguam alienigenay. et illa uocatio  
 usq; ad p̄sens dicitur. p̄ totum mundum. **De arpad duc.**  
 Anno dñice incarnationis. d. ccc. iij. arpad  
 dixi nullis exercitib; suis totam terrā que ē inter  
 r̄stam et budrig. usq; uolam ē cū om̄ib; habitatori-  
 ly suis p̄occupauit. et castri borsā obsedit. et tūc die  
 pugnando apprehendit. muros et destruxit. et milites  
 salam ducis quos ibi inuenit carhenus ligeros in cas-  
 trum hung. duci p̄cepit. Et dum ibi p̄ plures dies  
 habitassent. dix et sui uidentes fertilitatem s̄e. et  
 habundantiam om̄ium bestay. et copiam piscium de su-  
 mundi t̄ntat et budrig. t̄tam uñ quā dia potest  
 dixi arpad et sui dixerunt. Tandem ū dñi hec om̄ia  
 que acta fuerant dixi salam a suis fuga laps̄ ps an  
 diuisit. manū leniare ausul n̄ fuit. Sed  
 nullū legatū suis more bulgarico ut mos  
 ē eoy inuiaz cepit. arpadū ducem hun-  
 garie qñ deridendo salutauit. et suol  
 p̄ risu hungaros appellauit. et  
 multis modis inuiaz cepit q̄ essent  
 et inde uenissent qui talia ausi  
 fuisse fuissent. Et mandauit

Рис. 1. Пам'ятник анонівному нотаріалію угорського короля Бейли III в Будапешті і сторінки праці «Gesta Hungarorum» («Діяння угорців»).



*Рис. 2. Червеньово. Слов'янське поховання.*



*Рис. 3. Берегово. Частина головного убору.*



*Рис. 4. Свалява. Металева накладка сумки.*

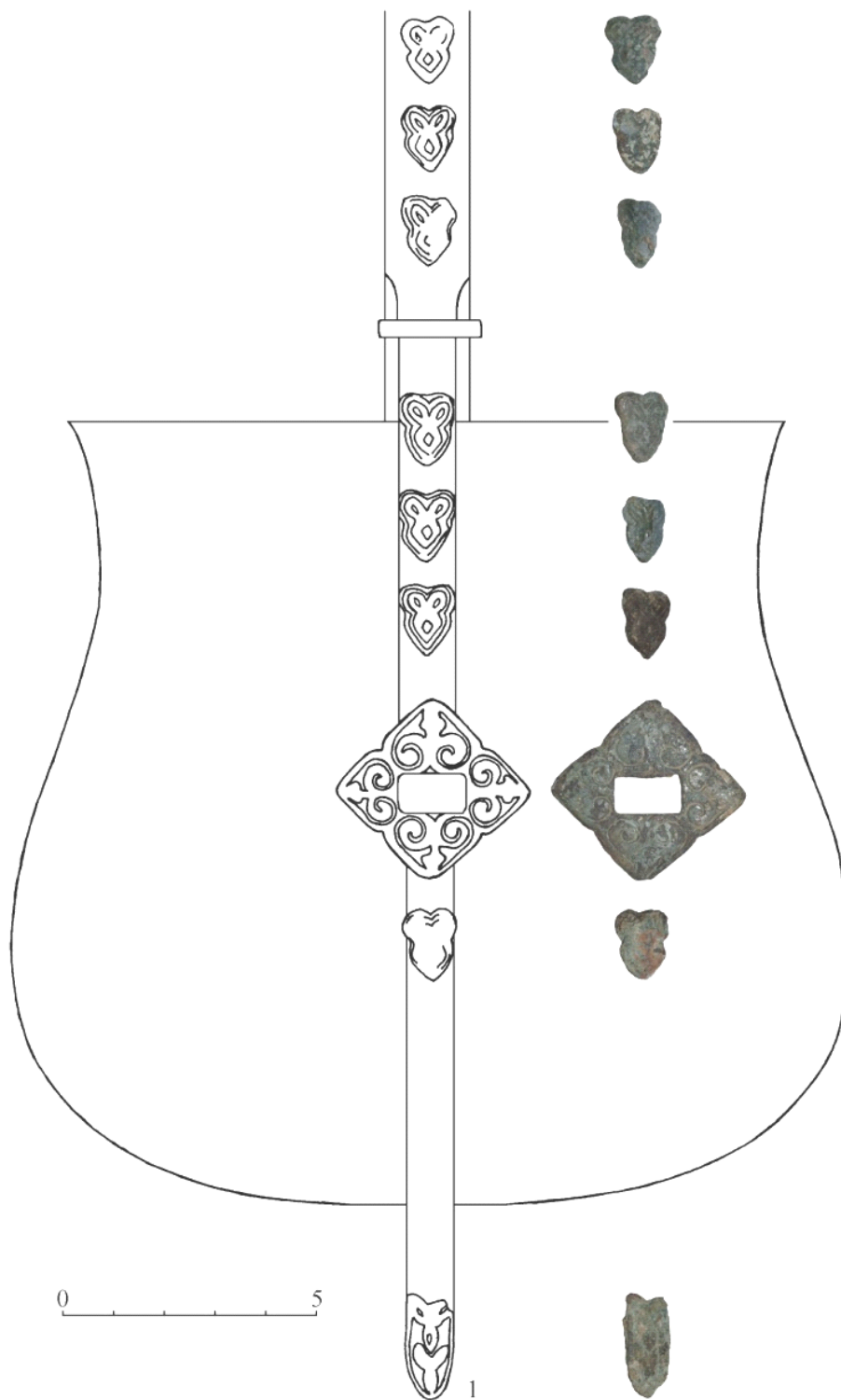




*Рис. 5. Чома. Монета.*



*Рис. 6. Чома. Завушниця.*



*Рис. 7. Чома. Металеві деталі сумки.*



Рис. 8. Чома. Прикраси і елементи одягу.

## Ung-, Bereg-, Ugocsa- és Máramaros vármegyék középkori vásárai

*A középkori vásárok megjelenése jelentette az urbanizáció felé vezető út első lépcsőfokát. A heti és éves vásárok megtartás jogának megszerzése hatalmas előnyt jelentett a településeknek a szomszédos településekkel szemben. Ung-, Bereg-, Ugocsa- és Máramaros vármegyék területén a XIII-XIV. század folyamán létrejönnek a vásárok. A vásártartó jogot megszerzett települések városi és mezővárosi jogot szereztek.*

**Kulcsszavak:** vásár, vásártartási jog, sokadalom, vármegye, város, mezőváros.

Ung-, Bereg-, Ugocsa- és Máramaros vármegyék a XIII. század végére, a XIV. század elejére közigazgatásilag létrejöttek és megteremtődött az alap a további növekedéshez. A növekedés egyik mértéke az urbanizáció, melynek kialakulásának és fejlődésének mértéke a kereskedelem.

**Cél:** bemutatni a címben szereplő négy vármegye középkori vásárainak térbeli és időbeli elhelyezkedését.

A téma kutatása még nem rendelkezik megfelelő mértékű szakirodalommal. Külön a négy vármegye középkori vásáiraival kapcsolatos munka eddig nem jelent meg. Weisz Boglárka 2012-ben megjelent munkája alapvető hiányosságot pótol be a témával kapcsolatban. Bereg vármegyével kapcsolatban 2013-ban megjelentettem egy kisebb publikációt (MIFOBK 2013).

A XIV. század elején a Magyar Királyság a gazdasági csőd szélére jutott. A tartományúri berendezkedés nem kedvezett a pénzgazdálkodás terjedésének. Károly Róbert királynak a legnagyobb pénzszerzési lehetősége tartományurak javainak az elfoglalása bizonyult (ENGEL–KIRISTÓ–KUBINYI 2005: 55). A királyi kincstár legnagyobb bevételi forrását jelentő bányatulajdonok, a helyi tartományurak kezébe került, így Észak-kelet Magyarország területén az Abák és a Borsák kezében összpontosult. A tartományurak tették rá kezüket minden olyan pénzforrási lehetőségre, mely a királyi kincstárat hívatott gazdagítani.

Károly Róbert gazdasági reformjaihoz csak a tartományurak leverését követően tudod hozzáfogni. 1323-ban, az utolsó olicharka leverése után tudod, csak nekifogni a gazdaság megreformálásához (ENGEL–KIRISTÓ–KUBINYI 2005: 55. Magyar Kódexsz 2002: 16). Az alapelképzelés az volt, hogy a birtokokról befolyó jövedelmek mellé, királyi, ún. regálé-jövedelmekhez kell jutni.

Károly Róbert 1323. január 6-án adja ki parancslevelét, melyben elrendeli, hogy új, jó minőségű verését kezdjék el (NAGY 1881: 59). A minta, az 1255-ben a vert szlavóniai hercegség pénzfajtája lett (ENGEL–KIRISTÓ–KUBINYI 2005: 57). Minden nemes, báró és főpap vállalta, hogy jobbágyaik minden egyes udvar után, ezüstben vagy ezüst értékű pénzben, évente fél fertőt fizetnek.

Az új pénz a dénár lett, melynek színsúlya 0, 81846 g. ezüst volt. 6300 új dénár felelt meg egy budai aranymárkának (ENGEL–KIRISTÓ–KUBINYI 2005: 57). 1325-ben a firenzei aranyforint mintájára új magyar aranyforint verését rendeli

el Károly Róbert. Az ezüstdénár csak a váltópénz szerepét töltötte be, így a Magyar Királyság áttér az aranyalapra.

Az aranyforint verésével egy időben bevezetésre kerül, cseh minta alapján, a nemesérc-monopóliuma. Ez annyit jelentett, hogy a kibányászott nemesérc beváltásának a joga, kizárólag a pénzverő kamarát illette meg (MAGYAR KÓDEX 2002: 18). A megmunkálatlan nemesérc kereskedését szigorúan tiltották.

A lakosság körében a cseh ezüstgaras volt a meghatározó fizetőeszköz. A magyar aranyforint értéke miatt, nem volt alkalmas a kis árucserét lebonyolító belső kereskedelem viszonyaihoz. Ezt felismerve, 1329-ben cseh pénzverőket hívnak be az országba és a Magyar Királyság áttér az arany-ezüst alapra (ENGEL–KIRISTÓ–KUBINYI 2005: 58). Továbbra is megmaradt az ezüstdénár (az ún. apródénár), ami alá volt vetve az évenkénti kényszerbeváltásnak. Az évenkénti pénzüjtés miatt, értéke folyamatosan romlott, ami nem tett jót a pénz stabilitásnak.

Károly Róbert 1336-ban rendeletet fogad el a pénzüjtésről. Ennek értelmében, falvakban nem kötelező az évenkénti kényszerbeváltás, ha évenként minden udvar (vagy is ház), 3 garast megfizet. Ezt nevezték az ún. Kapuadónak (ENGEL–KIRISTÓ–KUBINYI 2005: 59). Ám a kényszerbeváltás továbbra is megmaradt ott, ahol nem kapunként történt az adózás, vagy is a királyi és királynői településeken (Munkács, Beregszász, Som, Ignéc).

1338 után az egyedüli értékpénz a Budán, Körmöcbányán és Erdélyben vert aranyforint lett. A garasok és apródénárok helyett új, állandóértékű ezüstdénárt vertek. Ezt a pénzfajtát örök érvényűnek nyilvánították, és ezzel a kényszerpénzváltás szokása megszűnt. Az új pénzen kívüli fizetőeszközöket nem ismerték el. Elrendelték a régi pénz beváltását, és 1339-ben egy ház éves adója 18 új dénár volt (ENGEL–KIRISTÓ–KUBINYI 2005: 59). Alapjában az 1338-as adóreform megbukott, és visszatértek az 1336-os adózási szokásokhoz.

A városok és királyi/királynői települések évenként adóztak, a jobbágytelkek évenként 1/5 aranyforintot fizettek (ENGEL–KIRISTÓ–KUBINYI 2005: 60). Volt még egy másik adófajta is, az ún. rendkívüli adó, melyeket általában hadjáratok alkalmával vetettek ki. Pontos adatunk nincs, hogy mekkora volt ezen adónemnek a mértéke, de valószínűleg az évenkénti kapuadó mértékével volt megegyező.

A magyar vásárnap szó, a „vásár nap” összetételéből alakult ki (WEISZ 2012: 24). Az első vásárokat vásárnap a templom körül tartották. I. Géza a vásár napját szombatra tette át, majd a XIV. század végétől egyre gyakrabban lehet hallani a dokumentumokból a vásárnap tartott vásárokról. A XII–XIII. század folyamán a vásárokat bármelyik nap megtarthatták. A középkori latin dokumentumok a vásárt „forum” vagy „marcatus” szavakkal jelölik (WEISZ 2012: 14). A vásárok kialakulását tekintve két csoportra oszthatjuk: természetes tényezők hatására és mesterséges úton létrejöttre (WEISZ 2012: 11).

A természetes úton létrejött vásárok sorába tartozik azon vásárok, mely gazdaságföldrajzi körülmények hatására alakult ki (közlekedési gócpont, vízi átkelőhelyek, közigazgatási határok találkozási stb.).

A mesterséges úton létrejött vásárok adományozás útján jöttek létre, mely a középkor idején királyi előjog volt. A király rendelkezhetett a vásárok helyének és napjának megváltoztatásáról is (WEISZ 2012, 12). Egy-egy vásár létezhetett a

királyi engedély megadása előtt is, de annak hiányában nem sokáig. Ám a vásárok el is tűnhettek, hiába rendelkeztek királyi engedéllyel, ha gazdaságföldrajzi helyzete megváltozott (elnéptelenedés, kereskedelmi útvonalak áthelyeződése, hidak/révek megsemmisülése stb.).

A vásártartási jogot az oklevél kiállítását követően ki kellett hirdetni, így mindenki értesült róla, és akinek kifogása akadt ezzel szemben, az panasszal élhetett (WEISZ 2012: 12). A kihirdetést követő egy éven belül meg kellett tartani a vásárt, különben elvesztet a vásártartási jog. Az első vásár megtartása alkalmával, rendezni kellett az eladandó termékek szerinti helyfelosztást (élelmiszer, zöldségek, kézműves termékek, élőállat stb.), mely ezután állandósult. A vásártartás napjának meghatározásában fontos szerepet játszott az a tény, hogy az egymáshoz közel fekvő települések, ne azonos napon tartsák a vásárokat.

Ung vármegye területén az első vásártartásra utaló dokumentumok igen későn, csupán a XIV. század első felétől állnak rendelkezésünkre. Természetesen ez nem zárja ki azt a tényt, hogy már hamarabb is tartottak a vármegye területén vásárokat. Ennek egyik ékes példája a salamoni (Tiszasalamon) vásár. A vásár dátumát Weisz Boglárka 1320-ra datálja, és hetivásárként tünteti fel (WEISZ 2012: 168), ám egy 1320. április 6-i dokumentum szerint „*László mr. Zemlyn-i c. és Tamás fia Danch mr. kérésére és hű szolgálataikért számukra engedélyezi, hogy azon piacot, amelyet Fülöp mr. Vyuar-i és Scepus-i c. az ő, Lelez birtok és a Lelez-i egyház kárára [ott] megszüntetett, és Fülöp mr. Salamon birtokán tartottak meg, Fülöp mr. beleegyezésével Salamon birtokról Lelez birtokra helyezték át hetenként hétfői napra.*” (KRISTÓ 1998: 747) Vagyis a vásártartás ekkor szűnik meg a településen. Az eddigi kutatásom folyamán nem talákoztam olyan okirattal, mely a vásártartás jogának visszaszerzéséről szólna.

1343. május 30-án kelt peres okiratban, amikor is Nagymihályi Jakow özvegye Anna tanuvallomást tesz a birtokok osztozkodása során, melyben halhatunk az Ung megyei Nagymihályvára haszonvételeivel, mint többek között a vásáráról is (WEISZ 2012: 168, PITI 2007: 362).

A négy vármegye többi mezővárosához képest elég későn, 1380. június 16. értesülünk első ízben az Ungváron tartott vásárról (KALLAY-CSALÁD 1943: 1828, WEISZ 2012: 168). Majd 1411. július 12. értesülünk újra a vásárról, amikor „*leleszi convent jelenti Zsigmond királynak, hogy Szeretvai Ramacha Pétert, Péter nagybányai plebanus ellen, három sokadalmi helyen, u. m. Szobránczon, Ungvárt és Kaposon, nyilvános kiáltással hívatta törvényre.*” (NAGY 1889: 99, WEISZ 2012: 168). Mint ahogyan a dokumentumból is kitűnik, Szobránc és Kapos vásáraitól is ekkor értesülünk. 1419 (MÁLYUSZ–BORSA 2001: 614, WEISZ 2012: 168) és 1466 (WEISZ 2012: 168) a településen tartott sokadalomról értesülünk.

1398. augusztus 28-án Zsigmond király, Nagymihályi Jánosnak ungmegyei Tiba nevű birtokán évi és heti vásár tartását engedélyezi (MÁLYUSZ 1951: 5461, NAGY 1889: 10, WEISZ 2012: 168). 1449-ben Hunyadi János egyik rendelkezése folyamán hallunk újra a vásárról (NAGY 1889: 414).

Bereg vármegye területén 5 településen tartottak vásárokat. Ezek mind, hetente megtartott vásárok voltak. Beregszász még az Árpád-ház korában elnyerte a

vásártartási jogot. 1247. december 26-án kelt az a dokumentum, melyben IV. Béla király a beregszászi (lampertszászi) hospeseknek többek között vásártartási jogot biztosít (Szentpétery 1927: 261). A kiváltságok elnyerésébe nagyon fontos tényezőt volt, hogy a település lakossága szászokból tevődött össze. A beregszászi vásártartásról 1426-ból is újra értesülünk (MOL 5). A beregszászi hospesek a vásár megtartásának szombati napra kapták. Nincsenek arra vonatkozó adataink, hogy a középkor folyamán, valamikor is elvesztették volna a vásártartási jogot.

Munkács, mely várának köszönhetően nagyszámú kiváltságban részesült, így 1348-ban vásárról is értesülünk (WEISZ 2012: 138). Majd 1426. április 14-én szólnak újra a munkácsi vásárról (MOL 4). A várán napját Weisz Boglárka 1348-ban csütörtökre, 1426-ban pedig hétfőre (WEISZ 2012: 138) datálja.

1412. július 22. származik az a dokumentum, mely a mezővárosi (oppidium) rangal rendelkező Kaszony vásárról szól (MÁLYUSZ–BORSA 1993: 570-571). A mezőváros hétfői nap tarthatott vásárt, melynek jogát, valószínűleg már előtte is birtokolt. A vásárról ismételen 1426-ban hallunk újra.

1415. június 4-én említik először az okiratok Bene falu (villa) vásárát (MÁLYUSZ–BORSA 1997: 220). Egy emberöléssel kapcsolatos dokumentum említi a vásárt, mely minden hét szerdáján tartottak meg. Sajnos több esetben nem említik a dokumentumok a benei vásárt.

Vári településén is tartottak vásárt, melyről egy 1417-es dokumentum árulkodik (MOL 1). A vásárt, csütörtökönként tartották meg.

Az említett 1426-ban kelt okirat tanulsága szerint, a vármegye nyugati csücskében elhelyezkedő Vásárosnaményban is tartottak vásárt (MOL 4) Földrajzi helyzetéből adódóan, kedvező helyen feküdt a település (villa), mely Bereg- és Szabolcs vármegyék határánál helyezkedet el.

Ugocsa vármegye 5 településén tartottak vásárt. Ezek között megtaláljuk a hetivásárt és az évenként tartott sokadalmat is. Szőlős még az Árpádkorban elnyeri a kiváltságot a vásártartásra. 1262-ben kapott sok egyéb kiváltás között megtalálható a vásártartás joga is: „*Szabad és vámmentes piacot (forum liberum et absque tributo) tarthatnak hétfőnként*” (TRINGLI 2008: 3. sz. MOL 7). A kiváltságok elnyerésébe nagyon fontos tényezőt volt, hogy a település lakossága szászokból tevődött össze. 1427. április 10-én Zsigmond király engedélyezi a településnek, hogy „...minden év gyümölcsoltó Boldogasszony napján (márc. 25.) és az ezt megelőző és követő más ehhez szükséges alkalmas napokon éves vásár (nundinas liberus seu forum annuale) tartását adományozza...” (TRINGLI 2008: 403. sz. MOL 8). A szőlősi vásárról még 1436-ban (WEISZ 2012: 168. MOL 6) és 1479-ben (WEISZ 2012: 168. MOL 9) találkozunk. 1479. február 1-én a leleszi konvent jelenti, hogy Perényi Jánost, vásári kikiáltással megidézték, a hétfői Szőlősi vásáron megtettek (TRINGLI 2008: 583).

Szőlősön kívül még Ardóban (Szőlősvégárdó) 1361 (MOL 2 ), Sásváron 1451 (WEISZ 2012: 168) és 1436-ból értesülve Szászfaluban (MOL 6) tartottak vásárokat. A középkor végén értesülünk a Bökényben tartott vásárról, ami heti és éves vásárát is 1520-ban hirdetik ki (WEISZ 2012: 168).

Máramaros vármegyében az öt koronaváros 1329. április 26-i (ALMÁSI 2003: 202) kiváltságleveléből értesülünk a vásártartási jogról. A későbbi

átiratokban és a kiváltság újabb megerősítésekor sem értesülünk a vásártartás jogának visszavonásáról.

Összegzőképpen elmondhatjuk, hogy a címben szereplő négy vármegye középkori vásárai már a közigazgatási egység létrejöttének korai szakaszában kialakultak. Úgy is mondhatnánk, hogy a városok létrejötte szorosan összekapcsolódik a vásárok létrejöttével. Továbbá a kijelenthető, hogy a vármegyék területén 10-15 km-es távolságokban létrejöttek heti és éves vásárok, mely a gazdaság egyik mozgatórugójává vált. A továbbiakban a vásárok és a vászedőhelyek egymásra gyakorolt hatását kívánom kutatni.

#### **Forrás- és irodalomjegyzék:**

- MOL 1 – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban – MOL) DF 220988  
MOL 2 – MOL DL 38178.  
MOL 3 – MOL DL 54500  
MOL 4 – MOL DL 54500  
MOL 5 – MOL DL 54518  
MOL 6 – MOL DL 55020.  
MOL 7 – MOL DL 70604.  
MOL 8 – MOL DL 70844.  
MOL 9 – MOL DL 71068  
KÁLLAY-CSALÁD 1943 – A nagykállói Kállay-család levéltára II. Kötet. Budapest, 1943. 1828. sz.  
ALMÁSi 2003 – Almási Tibor: Anjou-kori Oklevéltár. XIII. 1329. Budapest–Szeged, 2003. 202.  
ENGEL–KIRISTÓ–KUBINYI 2005 – Engel Pál, Kristó Gyula, Kubinyi András. Magyarország története 1301–1526. Budapest: Osiris Kiadó, 2005. 420 p.  
KRISTÓ 1998 – Kristó Gyula. Anjou-kori Oklevéltár. V. 1318–1320. Budapest–Szeged, 1998. 495 p.  
MAGYAR KÓDEX 2002 – Magyar Kódex. Lovagkor és Reneszánsz / Főszerkesztő: Szentpéteri József. Gyula: Dürer Nyomda Kft, 2002.  
MÁLYUSZ 1951 – Mályusz Elemér. Zsigmondkori oklevéltár I. (1387–1399) (Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 1. Budapest, 1951. 5461.  
MÁLYUSZ–BORSA 1993 – Mályusz Elemér–Borsa Iván. Zsigmondkori oklevéltár III. (1411–1412). Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 22. Budapest, 1993.  
MÁLYUSZ–BORSA 1997 – Mályusz Elemér–Borsa Iván. Zsigmondkori oklevéltár V. (1415–1416). Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 27. Budapest, 1997. 220.  
MÁLYUSZ–BORSA 2001 – Mályusz Elemér–Borsa Iván: Zsigmondkori oklevéltár VII. (1419–20). Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 37. Budapest, 2001. 614.  
NAGY 1889 - Nagy Gyula. A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára. II. Budapest, 1889. 10. old.  
NAGY 1881 – Nagy Imre. Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. II. (1322–1332). Budapest, 1881. 59. old.  
PITI 2007 – Piti Ferenc. Anjou-kori Oklevéltár. XXVII. 1343. Budapest–Szeged, 2007. 362.  
PITI 2007 a – Piti Ferenc. Anjou-kori Oklevéltár. XXVII. 1343. Budapest–Szeged, 2007. 362.  
SZENTPÉTERY 1927 – Szentpétery Imre: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai



jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico diplomatica. I. kötet 2 füzet. Budapest, 1927. 261. old.

TRINGLI 2008 – Tringli István. A Perényi család levéltára 1222–1526. Budapest, 2008. Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 44. 403. sz.

WEISZ 2012 – Weisz Boglárka. Vásárok és lerakatok a középkori Magyar Királyságban. Вр.: МТА Bölcsész tudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2012. 168 old.

МІГОВК 2013 – Міговк Ріхард. Середньовічні ярмарки і митниці та їхня роль у розвитку Березького комітату // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. Ужгород, 2013. Вип. 31. С. 3-7.

## **СЕРЕДНЬОВІЧНІ ЯРМАРКИ КОМІТАТІВ УНГ, БЕРЕГ, УГОЧА ТА МАРАМОРОШ Міговк Ріхард**

*Поява середньовічних ярмарків стала першим кроком на шляху урбанізації. Досліджувана тема на сьогодні ще не забезпечена достатньою науковою літературою. Бракує досліджень, які б розкривали історію середньовічної ярмаркової торгівлі на землях Північно-Східної Угорщини, зокрема комітатів Унг, Берег, Угоча та Мараморош. Видана 2012 р. праця угорської дослідниці Б.Вайс у пеній мірі заповнює цю прогалину. Автор цих рядків також долучився до вивчення проблеми скромною статтею про ярмарки Березького комітату (2013), втім все це є початком розкриття проблеми. Потребують також досконалого опрацювання / перегляду опубліковані та архівні документи. Метою запропонованої статті є окреслити місце ярмарків комітатів Північно-Східної Угорщини доби Середньовіччя в просторі і часі.*

*Перші ярмарки на території Ужанського, Березького, Угочанського та Мараморошського комітатів з'явилися впродовж XIII–XIV ст. Поселення, які отримали право на проведення ярмарок отримали й право міста та містечка селищного типу. Отримання право на проведення тижневих та щорічних ярмарок стало вищою перевагою для поселення порівнюючи зі сусідніми поселеннями.*

*Автор констатує, що перші ярмарки на досліджуваній території виникли в період адміністративно-територіального оформлення комітатів. На цих землях на відстані приблизно 10-15 км одне від одного діяли щотижневі та річні ярмарки, що стало важливим чинником господарського розвитку. Дослідник вважає, що виникнення міст прямо пов'язане із появою в поселенні ярмарків.*

**Ключові слова:** ярмарок, право на проведення ярмарку, щорічні ярмарки, комітат, місто, містечко селищного типу.

**Історія кохання Ілони Зріні та Імре Текелі: правда та домисли**

*XVII століття залишається однією з найбільш досліджуваних і суперечливих епох історії Угорщини. Запропонованою статтею автор намагається доповнити один із епізодів історії раннього модерного часу, а саме заплутаної історії кохання вдови князя Ференца I Ракоці Ілоною Зріні та вождя антигабсбурзького руху угорців Імре Текелі. Дослідник робить спробу показати політичні обставини укладення шлюбу та спростувати окремі міфи стосовно цієї події.*

**Ключові слова:** Ілона Зріні, Імре Текелі, Мукачівський замок, Ракоці, антигабсбурзький рух

15 червня 1682 року в Мукачівській фортеці відбулося весілля короля курців і княгині Ілони Зріні, яке за три століття обросло легендами. Мало хто з популяризаторів цієї події міжнародного значення вдається у деталі причин, мотивів та наслідків аристократичного шлюбу. Література науково-популярного жанру та інформаційно-туристичні видання баналізують відносини цих «гравців» політики ранньомодерного угорського суспільства.

Чому ж пропонується розгляд комбінації - правда і домисли? Адже для на перший погляд нібито все зрозуміло. Історики і письменники давним-давно все описали і пояснили: зустрілися, закохалися, хотіли одружитися, довго боролися за своє щастя і нарешті шлюб відбувся і з помпезним весіллям, як то вже було заведено у ті часи. Втім історична дійсність завжди або ж у переважній більшості є набагато прозаїчнішою і менш барвистою, ніж описані письменниками, а нині авторами популярних, туристично-реklamних видань, епізоди, розповіді тощо.

Для початку варто зупинитися на життєписі головних персонажів любовної історії.

Ілона Зріні народилася у ймовірно бл. 1643 р. (ZSILINSZKY 1871: 100, R.VÁRKONYI 2007: 184) в сім'ї графа Петера Зріні (рис 1) та Каталіни Анни Франгепан. Вже у ранньому дитинстві зрозуміла своє місце і призначення у середовищі аристократії. Захоплювалася своїми предками, їхньою участю в загальнодержавних справах. Сучасники вважали її найгарнішою дівчиною, згодом жінкою Угорщини (рис 2). Існує думка, що навіть французький король Людовік XIV був закоханий в неї, і в знак своїх почуттів прислав Ілоні дорогі прикраси. Немає даних про те, щоб «король-сонце» та Ілона Зріні були знайомі особисто.

Хоч у сім'ях аристократів зазвичай шукати наречених для своїх дітей вже у дитинстві, батьки Ілони не поспішали із цим кроком. Можливо їх не влаштовував би нащадок будь-якого аристократа, наскільки б не були вони багаті чи впливові. До того ж як батько так і мати Ілони були активними гравцями політичного життя, не особливо симпатизували з віденським правителем та особливо його політикою щодо угорців. Отож у такій

комбінації не є дивним, що шлюб вже не дуже юної Ілони та красеня, амбітного трансільванського князя Ференца Ракоці став своєрідною політичною угодою про майбутню спільну боротьбу двох (і не тільки) сімей проти габсбурзької політики в Угорщині. (про це написало чимало, докладно див: R.VÁRKONYI 2002).

У березні 1666 року в одному з замків Ракоці – Маковиці (Зборові) відбулося пишне весілля юної Ілони з спадкоємцем трансільванського престолу Ференцем I Ракоці (R.VÁRKONYI 2007: 196). Хоч шлюб укладено за рішенням батьків сучасники говорили про безмежну любов Ференца до своєї чарівної дружини.

Батько Ілони, Петер Зрінї, її перший чоловік князь Ференц I Ракоці, близька родина, у тому числі мати (Каталіна Франгепан) були лідерами угорської групи французько-турецької антигабсбурзької коаліції. Коли імператору стало відомо про «змову» батька Ілони було страчено, майно сім'ї конфісковане. Чоловіка Ілони, молодого князя Ракоці вдалося врятувати від страти величезним викупом у сумі 400 000 золотих таллерів. Ференц Ракоці більше не повернувся до великої політики, у 1676 році у віці 31 рік помер (ZSILINSZKY 1871: 112-113). Таким чином Ілона залишилася сиротою і вдовою. Брат був в ув'язненні. Мати і сестра у віденському засланні!

Після смерті чоловіка Ілона стала законним опікуном дітей та управителькою величезних володінь Ракоці. Тай навіть виконувала частину повноважень спадкового надзупана комітату Шарош. Однією з найбагатших жінок Північної Угорщини.

Імре Текелі народився 1657 р. (ANGYAL 1888), тобто ймовірно був молодшим від Ілони десь на 14 років. Його батько був одним із провідних лідерів Північно-Східної Угорщини у змові 1670 р. Замок Лікава, де жив граф, узятий в облогу військами короля. Штурмом замок було взято, графа смертельно поранено. Юному Імре дивом вдалося врятуватися від смерті (люди його батька вивели його із замку таємним шляхом) і втекти до Трансільванії. Маєтності Текелі влада конфіскувала. Імре у тринадцятирічному віці вирішив взятися за зброю і до кінця життя боротися проти Габсбургів (рис 3).

Цікаво чи джерелом кохання Імре Текелі та Ілони Зрінї була схожа доля або ж однакова ненависть (нелюбов) до Габсбургів? Чи був політичний підтекст або інші владні амбіції в одній зі сторін «любовної історії»? В більшості випадків автори (частіше художнього або публіцистичного жанру) заперечують будь-яку політику у стосунках Імре та Ілони та пишуть про глибокі почуття майже що не з першого погляду. Знаючи особливості історичної епохи і традиції укладання шлюбів у середовищі аристократії у цьому можна трохи засумніватися.

Окремою темою є час і місце знайомства Ілони та Імре.

Джерела про це мовчать. Ймовірно з самого дитинства вони знали одне про одного (знайомими особисто не були). Старші члени їхніх сімей безперечно були знайомими. Адже належали до одного соціального стану та політичного табору.

На приблизний час зародження романтичних стосунків може вказувати лист Ілони Зріні до канцлера Франца Ульріха Кінські (початок 1682 р.) де княгиня пише наступне: «...Імре Текелі мусів чекати на мене п'ять років але ми не впадали у відчай» (TAKÁTS 1922: 323). Тобто стосунки зародилися у 1677 р.

У січні 1677 року бачилися вперше на різних вечерях (R.VÁRKONYI 2008:18). Ініціатором стосунків був Імре Текелі, він пише декілька листів до Ілони у справі ув'язненого в Трансильванії брата Ілони Яноша Зріні. Хоча Міхай Готвар вважає, що саме Ілона будучи у повному відчаї звертається до короля куруців Імре Текелі і просить допомогу (сприяння) у справі ув'язненого брата. У листах написаних Імре Текелі у 1677–1678 рр. до Ілони, дотримуючись шаблонів листування епохи доволі сміливо говорить про свої наміри (R.VÁRKONYI 1989: 117-118)

Перший біограф Ілони Зріні Міхай Горват припускає, що вже у 1678 році (або 1679) Імре Текелі просив руки графині Зріні, адже повертає своїй нареченій, дочці Міхая Телекі перстень (знак заручин). (HORVÁTH 1869: 30, GAÁL 1899: 42).

На думку Тиводара Легоцького саме у 1679 році княгиня Ілона та граф Імре Текелі мали особисту зустріч у Сентміклоші, але не уточняє ані дату, ані причини зустрічі. Інші джерела це не підтверджують (LEHOCZKI 1876: 753).

А ось про зустріч Ілони і Текелі 19 лютого 1680 року (MARKALY 2016: 31) відомо, що це не було побаченням. З джерел говорять про те, що Текелі прибув у супроводі своїх офіцерів і мав обговорити з графинею питання розміщення своїх військ на території володінь Ракоці. Адже Текелі уклав перемир'я з імператором Леопольдом. Згідно цього війська куруців мали бути розміщені на зимівлю у Березькому і Угочанському комітатах, а наступного року у Земплінщині та частині комітату Шариш. Звичайно мова мала йти і про можливий шлюб, але про це не має джерела мовчати.

Ймовірно Текелі і раніше навідувався до Ілони Зріні до замку Маковиця, бо з приводу однієї з таких зустрічей виник скандал, точніше суперечка між Софією Баторі і та її невісткою. Припускаємо, що через своїх вірних слуг княгиня Софія Баторі довідалася про візит Текелі до Маковиці. Княгиня терпіти не могла молодого і амбітного вождя антибагсбурзького руху і тим паче протестанта, і звичайно не могла погодитися щоб той залицявся до вдови її сина і матері її онуків, спадкоємців володінь Ракоці. 3 лютого 1680 року розгнівана Софія Баторі пише листа своїй невістці і звинувачує її у тому, що вона погана матір і «пропонує як товар свою 8 річну доньку Текелі», люди поширюють брудні плітки про це і вгадують «до кого ж навідується граф до Маковиці, та до своєї нареченої ходить». «Якби мій бідний дорогий син жив, то плюнув на нього...». Тобто Софія Баторі звинувачує Ілону що та обіцяла видати свою малолітню доньку за Текелі.

Вже 21 лютого 1680 року Ілона відповідає Софії Баторі, спростовуючи усі плітки і звинувачення, адже вона не могла не прийняти Текелі на обід, як це прийнято у порядних родинах, він прийшов на обід і після відразу ж пішов. Вона не давала жодного приводу для подібних пліток. Ілона просить

виказати «автора» пліток... тощо. (*Тексти листів опубліковані 1873 р. науковому журналі Угорської Академії Наук «Сазадок», див: BUJDOSÓ 1873 A, BUJDOSÓ 1873 b*).

Ці листи та інші джерела дають підстави науковцям вважати, що Софія Баторі була проти можливого шлюбу Ілони та Текелі (MARKALY 2016: 31), тай мабуть на те, що любовні відносини тривали давно.

Ілона взагалі ніколи не афішувала свої почуття і бажання. Як пишуть біографи навіть у найважчі часи (наприклад віденське «ув'язнення» після капітуляції Мукачева) вона була стриманою і небагатослівною. Ніколи не говорила про свої дитячі і юні роки у батьківських володіннях, про щасливі моменти життя, тощо. Отож не має явних доказів того що до одруження Ілона мала ніжні почуття до молодого «короля куруців» Імре Текелі.

Багато обставин були проти цього шлюбу (різне віросповідання, різниця у віці, протест Софії Баторі).

Втім були деякі обставини, що робили шлюб володарки маєностей Ракоці-Зріні, представниці славетного роду Зріні і сміливого, відважного, амбіційного вождя антигабсбурзького руху дуже перспективним.

Міжнародна спільнота також мала певні очікування від шлюбу Зріні та Текелі. Відомо, що Версаль і профранцузький табір польського королівського двору уважно стежили за ситуацією.

Угорська аристократія мала надію, що шлюб стабілізує компроміс з Габсбурзьким двором.

А що хотів Відень ? Габсбурзький двір погоджувався на одруження Зріні і Текелі з надією на укладення / продовження миру з Османами.

Тобто практично усі зацікавлені сторони (не тільки наречені) мала б користь / розраховували на позитивні наслідки шлюбу. Отже шлюб був політично корисним і ймовірно необхідним для стабілізації ситуації у країні.

Єдина особа, яка була послідовно противником шлюбу – княгиня Софія Баторі (після смерті чоловіка князя Дьордя II Ракоці повернулася на католицтво і була провідницею рекатолизації Північно-Східної Угорщини) померла у 1680 році.

Щоб укласти шлюб (одружитися) для представників аристократії потрібно було отримати згоду короля (імператора). Ілона Зріні не наважилася одружитися без дозволу імператора, адже це могло б загрожувати майбутньому її дітей. Після тривалих роздумів, коливання тощо, 4 листопада 1680 року пише листа генералу Капрарі у якому «інформує про пропозицію Імре Текелі. Графиня розповідає, що Текелі неодноразово просив зустрічі щоб «засвідчити про свої наміри». Через свого слугу Еденфі Ласло граф передав Ілоні листа у якому обіцяє помиритися з імператором і приборкати турків, якщо Ілона прийме його пропозицію. І мріє, що «ми угорці самі станемо тим хто визволить вітчизну від турків» – каже Текелі. Якщо вірити цим словам, то можна припустити те, що Текелі через одруження із найбагатшою володаркою Північно-Східної Угорщини, представницею роду Зріні, міг отримати підтримку тих аристократів і шляхти, які ще не були в

його таборі, і, безперечно, чималу фінансову вигоду. *(До речі через декілька тижнів після одруження Текелі таки наклав руки на маєтності Ракоці).*

Відповідь Ілони була стриманою, адже «має бути імператорська згода».

Генерал Капрара знав про наміри віденського двору примиритися з Текелі і цей шлюб міг таки бути вдалим кроком на цьому шляху. Капрара відправляє полковника Сапонару до Текелі із повідомленням, що імператор не заперечує шлюб із вдовою Ракоці. Більше того дає зрозуміти, що імператор готовий гарантувати спокій країні і особливо протестантам, «маючи надію, що граф не тільки покладе зброю, але й сприятиме відновлення миру з турками...» (HORVÁTH 1869: 46).

Проїшов рік і 24 грудня 1681 року Імре Текелі просить особистої зустрічі з Ілоною Зріні і обіцяє, що ніхто від цього не постраждає.

8 січня 1682 року відбулася особиста зустріч у Сентміклоші (сучасне смт. Чинадійово) (рис 4 ). Текелі отримав згоду княгині на одруження, але тільки після дозволу імператора. Ілона просить естергомського архієпископа Дьордя Селепчені, канцлера Іштвана Губачоці та графа Леопольда Коллонича (голову Угоської казни) посприяти у найшвидшому отриманні імператорського дозволу. Княгиня направила свого посланця Іштвана Уйлакї до високоповажних людей із наступною «історією»: княгиня повідомила, що за словами Текелі турки пообіцяли йому Трансільванське князівство і підбурюють його на війну, але якщо він отримає позитивну відповідь, то «буде служити миру вітчизни». Ілона засвідчує, що не жила б жодної години усвідомлюючи (знаючи), що діяла проти імператора і на шкоду вітчизни» (не дослівний переклад). (LEHOCZKY 1876: 750-753, VESZELY 1862, VÁRADI 1989).

Не дочекавшись декількох днів офіційного імператорського дозволу Ілона Зріні та Імре Текелі одружилися 15 червня 1682 року у Мукачівському замку (рис 5).

Для тогочасних суспільства, мешканців палаців і замків найважливішою світською подією було весілля. Збиралися не тільки жителі міста, але й навколишніх містечок і сіл, щоб подивитися краєчком ока на молоду пару, на вінчання, тощо. У краєзнавчій літературі (особливо туристичного спрямування) зустрічаємо інформацію про помпезне весілля «39-річної Зріні та 25-річного Текелі .... За 8 днів гості з'їли 10 вгодованих биків, 36 телят, 20 свиней, 80 овець, чотирьох оленів, 10 косуль, шість диких кабанів, дві лані, 8 центнерів риби, 50 центнерів меду і цукру. Випили: 130 бочок червоного і 150 бочок білого вина, 40 бочок пива і 25 малих бочок польської горілки.» (<https://www.facebook.com/events/327740054395979/> Останній перегляд 11.06.2018). Так анонсує туристично-інформаційний центр м. Мукачева реконструкцію весілля графині Ілони Зріні та графа Імре Текелі в соціальній мережі.

Але джерела (насамперед свідчення очевидців) це зовсім не підтверджують. Звичайно, пара мала достатньо ресурсів щоб провести грандіозне весілля, але ж весілля було скромним, далеко не князівським або графським.

До Спішської комори (казни) дійшло малослівне повідомлення про одруження (R.VÁRKONYI 2008:134). Пару вінчав лютеранський священник Міклош Ліпоці. Важко зрозуміти, що глибоко релігійна послідовна католичка Ілона Зріні погодилася на протестантський обряд. *(Чи через те що не було офіційного дозволу від імператора, або ж бо це був другий шлюб !)*.

Про важливість весілля для різних політичних груп і віденського двору можуть свідчити присутні (точніше запрошені гості). Віденський двір представляв полковник Філіп Сансеверіно Сапонара (людина не надто високого суспільного статусу як для репрезентатора імператора і двору). З роду Зріні був присутній брат Ілони полковник Янош Зріні. Направили своїх послів комітат Шариш і місто Бартфа (суч. Бардійов). Присутніми були кілька родичів нареченого. Нотар міста Тарцал зафіксував скромне весілля (R.VÁRKONYI 2008:136). Єдине джерело, яке говорить про пишне, багате весілля це спогади князя Ференца II Ракоці, написані через багато років вже під час турецького заслання (R.VÁRKONYI 1983: 216). На момент одруження матері Ференц мав усього 6 років. І звичайно для маленького хлопчика будь-яка багатолюдна подія стає особливою. Тай через багато років оцінка подій дещо змінюється. Треба знати, що Ференц II Ракоці не любив свого вітчима, вважав що шлюб його матері накликав біду для сім'ї, тощо (див. R.VÁRKONYI 1983).

Окремо варто зупинитися на весільному подарунку від нареченого Ілоні. Тривалий час дослідники не знали про існування такого дарунку. За звичаями тих часів він був обов'язковим і у своєрідній символічній формі засвідчував ставлення нареченого до нареченої. Тобто були певні компоненти, що фігурували / зображувалися на весільному подарунку. Не збереглося документів ані про шлюбний договір, ані про інші документи, які мали регламентувати майбутнє подружнє життя і т.д. Зазвичай такі документи укладалися при одруженні представників аристократії. Можливо вони були, але з часом знищені або ще чекають у фондах архівів свого дослідника.

Отож про весільний подарунок. Відносно недавно угорський мистецтвознавець Андраш Сіладі висловив сміливу думку, що емальована підвіска із колекції Естергазі (зберігається у музеї прикладного мистецтва Будапешта), саме і є весільний подарунок Текелі (не буду розповідати про його аргументи, повіримо авторитетному науковцю) (SZILÁGYI 2007: 56). А.Сіладі та ряд інших дослідників вважають, що цей дарунок вказує на політичні, матеріальні, практичні аспекти шлюбу, адже на ньому зображено не звичний для закоханих символ Купідона або серця пробитого стрілою, а Меркурія – символ практичності.

Дійсно достойний княгині і графа весільний подарунок зробив піджупан комітату Гемер Іштван Дьондьоші – барокову поему на 1992 рядки (GYÖNGYÖSI 2000). Віршований твір в традиційній для барокової поезії алегоричній формі розповідає про Текелі та Ілону Зріні. Головні персонажі Марс і Венера, тобто Імре Текелі і Ілона Зріні. Автор не шкодував похвальних слів і прославлення аристократичних осіб. Саме з цієї поеми і починається

глюрифікація і містифікація відомих осіб раннього модерного часу угорської історії.

Отже, Ілону Зріні та Імре Текелі для прийняття важливого рішення про шлюб підштовхнули політичні мотиви. Текелі був ініціатором.

А чи був шлюб бажаним для Ілони ? Чи мала вона почуття до Текелі до одруження ? Можливо її рішення було результатом політичного компромісу ? На ці запитання відповісти складно.

Якщо Ілона і не кохала Текелі до шлюбу, то вже згодом і особливо в останні роки спільного життя вона була вірною, люблячою дружиною, супутницею у важких випробуваннях долі.

Деякі дослідники схильні припускати, що форми звернення Ілони до чоловіка у листах і є прямим доказом кохання і глибокої відданості (VESZELY 1862). Але хто трохи знається на епістолярії раннього нового часу, той знає, що це є звична форма звернення. Своєрідний подружній етикет. І насправді за цими словами могли бути будь-які почуття, ставлення, тощо.

Чи підтримувала Ілона політику свого чоловіка ?

Знову ж таки за браком достовірних джерел, можна тільки припускати, що якщо і не погоджувалася із методами (бо ж ще до одруження говорить про мир і налагодження відносин з імператором) і цілями, але усвідомлюючи політичну ситуацію, не залежну від неї, сприймає дії Текелі як необхідність.

Не могла Ілона не бачити і те, що вже через декілька тижнів після весілля Імре Текелі вводить до комендатур замків своїх людей, відновлює пряшівський колегіум, надав реформатській школі Шаршпотока ряд привілеїв, провів зміну керівництва Кошицями і Спішською казною. Користується майном володінь Ракоці для справи антигабсбурзького руху (R.VÁRKONYI 2008:154).

Будучи нащадком славного роду Зріні, які завжди боролися за самостійність Угорщини, Ілона, логічно, могла бути прихильником справи антигабсбурзького руху. Але з іншого боку, вона вже пережила жахливі наслідки невдалого виступу Вешелені, втратила батька, матір, згодом чоловіка. Чи хотіла ще раз спровокувати долю і втратити все ? Мабуть ні. Тим більше мала двох малих дітей, які через необдумані кроки матері могли втратити спадок. Все це припущення. В дійсності ситуація вийшла з під контролю. Долю Ілони та Текелі визначила міжнародна політика.

Нагадаю, 1683 рік облога Відня, і ганебна поразка султанських військ. Текелі як союзник / підданий Османів невдовзі вимушений покинути Угорщину (див. BENDA–R.VÁRKONYI 1988, VARGA 2007 ).

Доки Імре Текелі перебував в полоні великого візира Кара Ібрагіма (жовтень 1685 р.) імператорські війська оточили Мукачівської фортеці, яку відважно захищала Ілона Зріні впродовж 26 місяців (R.VÁRKONYI 2007:199). Звістка про оборону Мукачівської фортеці Ілоною Зріні облетіла пів-Європи. У 1685 році в Франції побачив світ перший художній роман, присвячений «жінці з героїчним серцем» (VANDEL 1685). Французькі автори з особливою



симпатією писали про Ілону Зріні та Імре Текелі і невдовзі народився справжній культ Текелі.

Незважаючи на героїчну оборону Ілона Зріні прийняла єдине правильне рішення і погодилася на «пропозицію» імператорського генерала – 14 січня 1688 року Мукачівська фортеця капітулювала (Оборону фортеці та обставини капітуляції докладно описав Тиводар Легоцький – LENOČZKY 1881: 178-191).

Ілону Зріні з дітьми відправили до Відня. Матір тримали окремо від дітей, практично в ув'язненні. Тим часом Текелі звільнився з полону.

У 1692 році віденський двір «відпустив» Ілону Зріні до свого чоловіка, і вже з цього часу вони більше не розлучаються. Після декількох років спроб продовження боротьби Імре Текелі та Ілона Зріні опинилися в еміграції на території Османської імперії (додаток 6). Не змогли залишитися у Стамбулі і на світанку 25 вересня 1701 року у супроводі близько 100 осіб вони переправилися до малоазійського узбережжя (HÓVÁRI 2014: 1062). Оселилися поблизу поблизу Ізміта в Каратепі (Karatepe). Подружжя спільно зі своїми соратниками-емігрантами заснували поселення угорців, яке назвали Квіткове поле (Çiçekler çayırları). Дослідження останніх років показали, що з колишньої угорської колонії не залишилося практично нічого (HÓVÁRI 2014: 1065). Поселення розташовувалося навколо давнього джерела на вершині пагорбу, звідки розкривається чудовий краєвид на Ізмітську бухту та місто Ізміт. Біографи подружжя припускають, що ця місцевість стала особливо близькою для них, адже як Ілона так і Імре багато років (найкращі роки) свого життя провели в оточенні Карпатських гір. Природа, ландшафт нагадували угорські простори.

Через півтора роки – 18 лютого 1703 року, після 26 днів нездужання (KOMÁROMY 1861: 76) – Ілона померла, а через два роки помер Імре Текелі (13 вересня 1705 р.) (ANGYAL 1888).

Отож, земне життя найвідважнішої жінки Європи Ілони Зріні та мужнього «короля курців» Імре Текелі завершилося на чужині. Їхній прах був привезений в Угорщину у 1906 році разом з останками Ференца Ракоці II та інших угорців-політичних емігрантів. Текелі перепохований в Кежмароці, а Ілона Зріні та її син в Кошицях в крипті собору Св. Єлизавети.

На основі вище наведених фактів можна констатувати, не заперечуючи особистої симпатії і можливо, кохання, між Ілоною Зріні та Імре Текелі, їхній шлюб став своєрідним політичним компромісом. Віденський двір даючи згоду на одруження очікував припинення руху курців і продовження перемир'я з Османами. Угорські стани (особливо шляхтичі-протестанти) мали надію, що Текелі за підтримки роду Зріні-Ракоці і завдяки їхнім матеріальним потенціалам зможуть продовжити активну боротьбу проти Габсбургів і за конфесійну рівність. Сподівалися що саме Імре Текелі стане тим поводитирем, який виведе угорське суспільство з австрійського та турецького полону і зможуть відродити державну єдність. Міжнародна спільнота (Франція, Польща, Порта) також мала свої очікування від «союзу» Текелі-Зріні-Ракоці. Але ж пані Фортуна цього разу посміхнулася Відню.

### Список використаних джерел та літератури

- ANGYAL 1888 - Angyal Dávid. Késmárki Thököly Imre 1657 – 1705. Budapest, 1888-1889.  
<http://mek.oszk.hu/05600/05641/html/1kotet/index.htm>  
<http://mek.oszk.hu/05600/05641/html/2kotet/index.htm>
- BENDA–R.VÁRKONYI 1988 – Benda Kálmán, R.Várkonyi Ágnes (szerk): Bécs 1683. Évi török ostroma és Magyarország. Budapest, Akadémiai kiadó, 1988. 249 p.
- BUJDOSÓ 1873 a – Bujdosó Valentinus. Báthory Zsófia levele Zrinyi Ilonához. Századok, 1873. p.72-73.
- BUJDOSÓ 1873 b – Bujdosó Valentinus. Zrinyi Ilona válasza Báthory Zsófiához. Századok, 1873. p.216-217.
- GAÁL 1889 – Gaál Mózes. I.Rákóczy Ferencné, Zrinyi Ilona. Budapest, Franklin Társulat, 1899. 102 p.
- GYÖNGYÖSI 2000 – Gyöngyösi István. Thököly Imre és Zrinyi Ilona házassága. Palinódia (Kesergő Nimfa). Jankovics József, Nyerges Judit, Balassi Kiadó 2000.  
<http://mek.oszk.hu/06000/06096/html/#d0e5953>
- HORVÁTH 1869 – Horváth Mihály. Zrinyi Ilona életrajza, Pest: Ráth Mór, 1869,  
<http://mek.oszk.hu/10900/10948>
- HÓVÁRI 2014 – Hóvári János. Thököly Imre és Zrinyi Ilona Izmitben. Magyar Tudomány, 2014/9. p.1062-1076.
- KOMÁROMY 1861 – Magyarország s Erdélyi bujdosó fejedeleme Késmárky Thököly Imre secretariusának Komáromy Jánosnak Törökországi diáriumja s experientiája közli Nagy Ivár. Pest, Kiadja Ráth Mór, 1861. 90 p.
- LEHOCZKY 1876 – Lehoczky Tivadar. Adat Zrinyi Ilona és Thököly Imre házasságához. Századok, 1876. p.750-753.
- LEHOCZKY 1881 – Lehoczky Tivadar. Bereg vármegye monográfiája. Ungvár, 1881. 1 kötet. 452 p.
- MARKALY 2016 – Markaly Aranka. Érdek vagy szerelem ? Thököly Imre és Zrinyi Ilona kapcsolata. In.: Korunk, 2016/12. p. 29-34.
- R.VÁRKONYI 1983 – R.Várkonyi Ágnes. Kritika és emlékezet: Vázlat II.Rákóczi Ferenc Thököly-képeiről. In: A Thököly-felkelés és kora. Szerk. Benczédi László. Budapest: Akadémiai kiadó, 1983. p. 215-255.
- R.VÁRKONYI 2002 – R.Várkonyi Ágnes. Wesselényi-szervezkedés történetéhez. 1664-1671. In: Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Szerk. Fodor Pál, Pálffy Géza, Tóth István György. Budapest, 2002. p. 423-460.
- R.VÁRKONYI 2007 – R.Várkonyi Ágnes. Zrinyi Ilona. In: A Zrinyiek a magyar és a horvát történelemben. Szerk. Bene Sándor, Hauser Gábor. Budapest, Zrinyi kiadó, 2007. 392 p.
- R.VÁRKONYI 2008 – R.Várkonyi Ágnes. Zrinyi Ilona „Európa legbátrabb asszonya”. Budapest, Magyar-Török Baráti Társaság, 2008. 358 p.
- SZILÁGYI 2007 – Szilágyi András. Mercurius navigans. Egy zománcozott díszítésű függő ékszer az Eszterházy-gyűjteményből. In: Ars Decorativa 25. Szerk. Szilágyi András, Bp., 2007. p. 423-423.
- TAKÁTS 1922 – Takáts Sándor. Régi idők, régi emberek. Budapest, Atheneum, 1922. 396 p.
- VANEL 1685 – Vanel Jean. Histoire de madame de Serin et du Comte de Tekeli, Paris, 1685.
- VÁRADI 1989 – Váradi –Sternberg János. Zrinyi Ilona ismeretlen levelei. Kárpáti igaz szó Új Hajtás irodalmi és kulturális melléklete, 1989, jan. 22.
- VARGA 2007 – Varga J. János. Válaszúton. Thököly Imre és Magyarország 1682- 1684-ben. MTA Történettudományi Intézet, História Könyvtár, Bp., 2007. 300 old.
- VESELY 1862 – Veszely Károly. Thököly Imre és Zrinyi Ilona levelei. In. Magyar Tudományos Értesítő, 1862. I-III. pp. 157-162, 256-263, 446-452.

ZSILINSZKY 1871 – Zsilinszky Gusztáv. Magyar hölgyek. Történelmi élet- és jellemrajzok. Pest, Kiadja Heckenast Gusztáv, 1871. 235 p.

## LOVE STORY OF ILONA ZRINYI AND IMRE THÖKÖLY: TRUTH AND THOUGHTS

*Oksana Ferkov*

*The 17<sup>th</sup> century remains one of the most studied and controversial epochs of the history of Hungary. The author proposes to add one of the episodes of the history of early modern times, namely the intricate love story of the widow of Prince Ferenc Rakoczi I - Ilona Zrinyi, and the leader of the Hungarian anti-Habsburg movement – Imre Thököly. The researcher attempts to show the political circumstances of marriage and refute individual myths about this event.*

**Key words:** *Ilona Zrinyi, Imre Thököly, Mukachevo castle, Rakoczi, anti-Habsburg movement*

Список рисунків:

Рис.1. Герб роду Зріні

Рис.2. Портрет Ілони Зріні

Рис.3. Портрет Імре Текелі

Рис.4. Замок Сентміклош

Рис.5. Замок Паланок, Мукачево.

Рис.6. Золота підвіска – ймовірний весільний подарунок Імре Текелі Ілоні Зріні

Рис.7. Потрет Ілона Зріні бл. 1695 року



*Рис.1. Герб роду Зріні*



*Рис.2. Портрет Ілони Зріні*



*Рис.3. Портрет Імре Текелі*



*Рис.4. Замок Сентміклош*



*Рис.5. Замок Паланок, Мукачево.*



*Рис.6. Золота підвіска – ймовірний весільний подарунок Імре Текелі Ілоні Зріні*



*Рис.7. Портрет Ілоні Зріні бл. 1695 року*

### Адольф Добрянський та активізація суспільно-політичного життя Закарпаття у другій половині ХІХ ст.

*У статті проаналізована роль Адольфа Добрянського, одного з найяскравіших представників українського національного відродження ХІХ ст., у суспільно-політичному житті Закарпаття. У цій роботі автор спробував окреслити передумови формування політичних поглядів А. Добрянського, його перші кроки у боротьбі за визнання національних меншин Габсбурської монархії та Угорського королівства (Австро-Угорщини). Зроблено акценти на особливостях розвитку русофільського(москвофільського) руху.*

**Ключові слова:** Адольф Добрянський, Закарпаття, австро-угорський компроміс, Габсбурзька монархія, Угорське королівство, Австро-Угорська монархія (імперія), національна автономія, національний рух, «будительство» (просвітництво), русофільство (москвофільство).

Суспільно-політична діяльність Адольфа Івановича Добрянського розпочалася ще до утворення Австро-Угорщини у 1867 р. як дуалістичної монархії. Його громадські та політичні уявлення по відношенню до українців (в тому числі – закарпатських) у складі Австрійської імперії та Угорського королівства, а в подальшому – Австро-Угорської імперії почали формуватися з дитинства, усталення яких відбулося під час революційних подій 1848–1849 рр., що відомо зараз під назвою «Весна народів». Основна його ідея полягала у визнанні українців як політичного народу. На його думку, вона мала сприяти зростанню національної самосвідомості щодо приналежності більшої частини населення цих територій до української народності із власними етнонаціональними та релігійними особливостями (МАЛАЦАЙ, 2016: 24). Під знаменами цієї ідеї йому вдалося об'єднати і очолити найбільш демократичну частину закарпатської інтелігенції.

Постать Адольфа Добрянського, незважаючи на численні дослідження, оцінена історіографією неоднозначно. Це пояснюється, насамперед, політичними та ідеологічними уявленнями авторів. Подібне явище наповнене суб'єктивізмом, що створює чимало проблем. Для раціональної оцінки його особи в суспільно-політичному житті Закарпаття необхідно відкинути усі особистісні фактори і виходити з тих історичних умов, в яких знаходився діяч безпосередньо.

Адольф Іванович Добрянський народився 19 грудня 1817 р. у с. Рудлов Земплінського комітату (зараз – село Врановського округу Пряшівського краю, Словаччина). Походив зі старовинного роду Томова Сови (ПОПОВ, 1828), що був сучасником угорського князя Гейзи. Батько Адольфа – Іван Іванович Добрянський – був уніатським священником українського (за іншими даними – російського) походження. З боку матері – Шарлотти Андріївни – він походив від німецьких колоністів роду Сепешгазі. У свій час зміг отримати

філософську та юридичну освіту у Кошіце та Егері, а також прослухав повний курс лекцій у Гірській та Лісній Академії у м. Банська Шавніца (1836–1840), в 1846 р. здобув інженерний фах. Працюючи у Банській Шавніці, Добрянський налагодив контакти з громадсько-політичними і культурними діячами словацького відродження, засновниками «Матіци Словенської» (Філіп). В цілому, під час перебування в Словаччині вдалося встановити дружні стосунки з М. Гурбаном, П. Мудренем, Ф. Палацьким, А. Радлінським, П. Шафариком, Й. Шкультти, які, власне, і посприяли формуванню його суспільно-політичних поглядів. Хоча зі спогадів І. Срезневського випливає, що А. Добрянський вже на початку 40-х років XIX ст. мав чітко сформовані політичні погляди (ІЛЬКО–ОЛАШИН: 156). Завдяки сприянню чеського діяча національного відродження Вацлава Ганки утвердився у слов'янофільських та русофільських поглядах. Під впливом поглядів передових представників чеського національного відродження, аналізуючи складність у відносинах між різними народами у межах Австрійської імперії, А. Добрянський стає прихильником ідеї реорганізації адміністративно-територіального устрою на основі рівноправності всіх національностей і віросповідань (МАЛАЦАЙ, 2016: 25). За його задумом Чехія, Моравія, Словаччина, Карпатська Русь (Закарпаття), Галичина, Буковина мали стати окремими губерніями імперії (МАЛАЦАЙ, 2016: 25).

Перші спроби Добрянського розв'язати національне питання були здійснені ще до утворення Австро-Угорщини. Однією з кульмінаційних подій революційного періоду в Європі у 1848–1849 роках став Слов'янський конгрес (з'їзд) у Празі (2-12 червня 1848 р.), який англійський історик А. Дж. П. Тейлор назвав виявом політики австрославізму – програми, що передбачала перетворення Австрійської імперії на федерацію рівноправних народів, де б всі національності жили вільно під скіпетром династії Габсбургів (МАЙОР, 2013(а): 72-73). Пункти меморандому, передані А. Добрянським Й. Гурбані зі словацької делегації, вказують на те, що і словаки, і українці Закарпаття в першу чергу вимагали надання їм рівних прав з угорцями. В подальшому ним кілька разів пропонувалась ідея створення «Руського коронного краю». Як результат, із введенням низки змін, але він домогся свого: наприкінці 1849 р. за розпорядженням австрійського уряду з чотирьох закарпатських комітатів було утворено один Ужгородський округ (жупанат). Адольфа Добрянського призначено окружним референтом і правителем канцелярії в Ужгороді (БІЛАК–ПАЛЬОК: 47). Хоча автономія не проіснувала і року, це були лише перші кроки, які з другої половини XIX ст. стали більш впевненими.

Через тиск з боку правлячих кіл Угорщини на населення Закарпаття А. Добрянський разом із прибічниками в 1850–1852 рр. проводить петиційні кампанії в закарпатських комітатах, надсилає меморандуми уряду тощо. Особливої уваги заслуговує «Петиція сільських громад», складена 1850 р. під впливом А. Добрянського, яка була підписана 14 священниками та понад 100 посадовцями і селянами 17 сільських громад (БІЛАК–ПАЛЬОК: 47). У петиції висвітлено національно-культурні права та соціальні інтереси селянства краю.

З початком 60-х рр. ХІХ ст. А. Добрянський спирається на сферу суспільно-політичного життя Закарпаття. Саме тоді проходять вибори депутатів до Угорського парламенту. Він розгортає агітацію серед населення за обрання депутатів-русинів до парламенту, в результаті чого таки вдалося обрати трьох. Як політик і просто небайдужа людина, він розуміє, що від цього залежить подальша доля етнічних меншин. У квітні 1861 відбулося перше засідання парламенту, де Добрянського звинуватили у порушенні процедури голосування і позбавили депутатського мандату (кілька разів результати виборів, в яких він отримував найбільшу кількість голосів, анулювалися). Тому «Промову депутата угорського сейму Адольфа Добрянського до питання про адресу», яку так і не вдалося повністю виголосити на сеймі, було видано та поширено у Відні задля ознайомлення широких мас з його позиціями щодо надання рівноправності усім слов'янським народам на рівні з угорцями.

З 1865 р. діяльність А.І. Добрянського протікає у двох руслах: по лінії суспільно-політичній (у ролі депутата угорського уряду) і в рамках «Товариства Василя Великого» в Ужгороді (ДОБОШ, 1956: 94). Щодо першої, то як депутат Угорського уряду він виступив як представник Шаришського комітату (на цій посаді йому вдалося пропрацювати до 1868 р.). В 1866 р. Добрянський виступив у парламенті проти політики централізації державного управління і поглинання немадярських національностей Угорщиною (БІЛАК–ПАЛЬОК: 48). Виступав він і проти дуалістичного державного устрою, а відтак заперечував ідею розподілу на рівні частини державного боргу між Австрією на Угорщиною, вказуючи на бідність місцевого населення, засуджував антиукраїнську політику А. Голуховського (МАЛАЦАЙ, 2016: 27).

Наступного року, в 1867 р., Добрянський виставив на обговорення парламенту питання про реорганізацію Угорщини в Федеративну державу з п'яти самоврядованих автономних областей на чолі з своїми сеймами, які б підпорядковувалися загальнодержавному парламенту (БІЛАК–ПАЛЬОК: 48), що й було виголошено під час підготовки закону «Про рівність націй». Позиція А. Добрянського у виборі федералістської моделі повністю співпадала з поглядами таких представників ідеї австрійського федералізму, як Л. Кошут, К. Реннер, О. Бауер, О. Ясі, Ф. Фердинанд, А. Поповічі та іншими, погляди яких відзначалися не тільки спільністю точок зору і загальнотеоретичних підходів, а й істотною розбіжністю у принципах формування федерації та компетенції її окремих суб'єктів (МАЙОР, 2013: 80).

Прийнята у Севлюші національна програма від вересня 1867 р. (яка була створена за зразком програми, створеної Березьким комітатом в 1866 р., передбачаючи захист культурних, національних та церковно-релігійних прав українців) не залишилася непоміченою владою, оскільки була передана А. Добрянському. Останній, у свою чергу, мав подати її угорському сейму на розгляд. Під час засідання парламенту 6 грудня 1867 р. український депутат виступив із промовою, у якій узагальнив вимоги Угочанської національної програми до п'яти основних пунктів: 1) обнародування краєвих законів всіма



(в тому числі руською) краєвими мовами; 2) формування комітетів за національним принципом і запровадження в них офіційної мови діловодства тієї національності, яка складає у комітеті більшість; 3) заснування у Мукачеві Руської митрополії, а в Сиготі й Дорогу – Руських єпископств; 4) запровадження руської мови як викладацької у нижчих і середніх школах руських комітетів, відкриття у Пештському університеті кафедри руської мови; 5) визнання рівноправності руської народності в Угорщині та найменування угорського короля «руським воєводою» (МАЙОР, 2015: 82). Окремо виділили ще один пункт: в угорському міністерстві обов'язково має засідати представник від імені кожної національності, що знаходиться у межах держави. Таким чином Добрянський сподівався в максимально короткий термін розібратися з національним питанням задля мирного співіснування усіх національностей, яких нараховувалося 83, на території Угорщини, але програма зазнала поразки.

15 березня 1867 р. відбулося укладання Австро-Угорського компромісу між австрійським імператором Францом Йосифом I та Ференцом Деаком, очільником угорського національного руху. Угорда призвела до утворення нової дуалістичної держави – Австро-Угорської імперії (монархії), розширення і зміцнення влади угорців та посилення політики мадяризації, що значно ускладнило національне питання. До того моменту, як А Добрянський покинув державну службу через непідтримку нового формату державного устрою після дуалістичної угоди, він встиг 25 листопада прийняти участь у обговоренні «Законопроекту про народності». Від розв'язання даного питання багато в чому залежала доля національних меншин Угорщини. В процесі вирішення вищезазначеної проблеми існували лише два варіанти розвитку подій: перший – вони (нацменшини) отримають статус автономії і розвиваються як відносно самостійні державні утворення, зрозуміло, в межах, передбачених загальнодержавним законом чи конституцією; і другий – угорські депутати, які становили більшість в сеймі, виступають проти надання нацменшинам статусу автономії, внаслідок чого для останніх це закінчується черговою хвилею мадяризації та поступовою втратою своєї національної ідентичності й самобутності (МАЙОР, 2012: 132). Суть виступу полягала у наступному: засудження тих положень законопроекту, які встановлювати домінантність одного народу серед інших, відповідно пригноблюючи їх. У своїй промові він коротко проаналізував історію кожної національності Мадярщини, спираючись на історичні документи, королівські грамоти та рескрипти, статті конституції, доводив, що всі ці народи, як і угорський, мають історичне та легітимне право на самостійний національний розвиток, оскільки основна їх частина жила на території, яку в XIX ст. займала Угорщина, ще до приходу на неї самих мадяр, не будучи при цьому ні від кого залежною (МАЙОР, 2012: 133). Для доказу правдивості ідеї щодо рівноправності народів східної частини монархії український депутат посилався на королівські титули угорських правителів різних часів і зазначає, що перший угорський король Стефан I не був «*dux Ungarorum*» (королем мадяр), а спочатку титулувався як «*rex Pannoniarum*» (король Паннонії) та «*rex utriusque Pannoniae*» (король двох Панноній), а пізніше «*rex Hungariae*» або

«rex Hungariae» (король Угорщини), але не як «rex Hungarorum» (МАЙОР, 2012: 133). При цьому Добрянський, представляючи законодавчий проект національних меншин, зазначив, що, попри все, вимагає для деяких народів набагато менше того, на що вони справедливо мали б претендувати. Зокрема він прописав три пункти, які обов'язково мають розглянутися і бути введені в проект більшості, оскільки лише за таких умов зможе піти їм на поступки.

Проте Адольф Іванович і надалі продовжує приймати активну участь у суспільно-культурному житті. Так, ще у 1862 р. за його сприяння та сприяння О. Духновича було засновано просвітницьке «Товариство св. Йоана Хрестителя», а невдовзі йому надали звання почесного голови «Товариства св. Василя Великого», що розмістилося в Ужгороді.

Після завершення парламентської діяльності у 1868 р. А. Добрянський знов повернувся до ідей перебудови Австро-Угорщини на федерацію рівноправних національних автономій лише на початку наступного десятиліття. У «Проекті політичної програми для Русі австрійської», розробленому 1871 р., позначив основні шляхи перебудови дуалістичної монархії. Даний проект не містив довшеної федеративної концепції, оскільки його основна увага приділялася розв'язанню власне «українського питання», а не національного питання в імперії у цілому (МАЙОР, 2013(б): 80). Аргументував переваги даного законопроекту наступним чином: 1) федеративний державний устрій Австро-Угорщини найбільше відповідав її Конституції, національно-політичним правам і стремлінням різних націй, які населяли монархію; 2) дозволяла здобути важливі умови для відносної національної самостійності в економічній, культурній, соціальній, політичній та інших сферах; 3) дозволило б монархії за правильного розпорядження стати більш міцною; 4) негативне ставлення слов'янських народів (русинів, чехів, поляків, сербів, словаків та хорватів) до дуалістичної системи державного управління, оскільки вона базувалася на основі забезпечення інтересів німецько-угорської меншості, а не на законному принципі слов'яно-романської більшості.

Не варто забувати той факт, що А. Добрянський був русофілом. Стрижнем ідеологічної платформи цього руху були, по-перше, постулат про етно-національну єдність українців, росіян та білорусів, які нібито утворюють єдиний «русский народ», чи визнання українців частиною російського народу, і, по-друге, прийняття російської мови літературною мовою українців (МАЙОР, 2017: 158). Проте необхідно зауважити на одній такій особливості: варто відгалужувати поняття «русофільство» та «москвофільство». Зокрема щодо вживання термінів «руський» і «русский», то у середовищі закарпатської інтелігенції не було чіткої послідовності в тому, що русофіли (москвофіли) позначали українців лише терміном «русский», а народовці – «руський» (МАЙОР, 2015: 99). А. Добрянський веде мову не про визнання українців росіянами, оскільки подібне трактування притаманне саме другій концепції, він не ототожнює «русский», «руський» з поняттям «російський» (у значенні «великорусський»). Він виділяв двоступеневий рівень ідентифікації: регіональний та загальнонаціональний (панрусська національна ідентичність).

Як уже згадувалося, з 1865 р. діяльність Добрянського протікає у більш культурно-освітньому плані, остаточно формується формат Добрянського «будителя» (або просвітителя). Окрім «Товариства Василя Великого» та «Товариства Св. Йоана Хрестителя», то активною участю він відзначився і в інших закладах. З 1867 р. по 1871 р. А. Добрянський приймав активну участь у діяльності «Пряшівської літературної спілки» (МАЛАЦАЙ, 2016: 28). За його сприяння та сприяння інших представників даної спілки на Закарпатті почала виходити газета «Світ», спеціально для українців. А в період 1871–1872 рр. реалізовано випуск газети «Новий світ», пізніше – сатирична газета «Сова», де акцентувалася увага на угорській світській та церковній владі на теренах Закарпаття (в подальшому її, відповідно, заборонили).

Важливим етапом у розвитку русофільського руху стало заснування у 1860-х рр. ряду культурно-просвітніх спілок – «Товариства св. Василя Великого» та «Руської бесіди» (МАЙОР, 2017: 161). Основна мета товариства полягала у тому, щоб посприяти морально-духовному просвітленню греко-католиків Мукачівської та Пряшівської єпархій шляхом реалізації видавництва та, відповідно, поширення шкільних та руськомовних книг. Проте порушувалася друга програмова мета спілки: книги й часописи мали видаватися на руській (українській) мові, а на практиці використовувалася псевдоросійська (язичіє) (МАЙОР, 2017: 163). Язичіє, яким користувалися не лише закарпатські, але й галицькі та буковинські русофіли, не мало усталених літературних мовних норм, у ньому використовувалася кирилиця та етимологічний правопис, тому воно залишалося незрозумілим для населення (МАЙОР, 2015: 103). Добрянський на установчому зібранні не був, але він одноголосно був обраний головою спілки 77 присутніми на зібранні членами-засновниками (ДОБОШ, 1956: 95) (другим головою було обрано Івана Раковського). Відповідно до програмових цілей, під егідою спілки видавалися шкільні книги: «Всемірна історія» В. Кимака, «Географія» й «Арифметика» І. Раковського, «Краткий сборник для упражнень в русском языке» К. Сабова, «Велікій Сборникъ» А. Поповича (МАЙОР, 2015: 105). Але вже на початку 1870-х рр. існування «Товариства св. Василя Великого» мало здебільшого формальний характер.

Щодо «Руської бесіди», то це була ціла мережа організацій в сучасному західноукраїнському ареалі. У 1868 р. засновується сиготська «Руська бесіда» за сприяння А. Добрянського та П. Долиная, Е. Грабара й Є. Поповича, а також за допомоги інших активістів місцевої інтелігенції. Виходячи уже зі самої назви, ми бачимо, що основним завданням культурно-освітнього товариства полягало у розвитку руської говірки, пробудження народного духу, надання допомоги селянським дітям, які навчалися у Сиготській гімназії, й відкриття для них гуртожитку (МАЙОР, 2015: 107-108). Але, як це було з вище описаним «Товариством св. Василя Великого», діяльність даної організації не знайшла як такого поширення і невдовзі пережила поразку.

Після 1871 р. вплив русофільської течії у громадсько-політичному житті краю настільки зменшився, що проявлявся лише у вживанні псевдоросійської мови у періодичних і неперіодичних виданнях, її ж використанні в деяких навчальних закладах, розробці А. Добрянським

політичних проектів розв'язання «українського питання» у Габсбурзькій монархії тощо (МАЙОР, 2017: 164). Із занепадом «Товариства св. Василя Великого» на початку 1870-х рр. припинилася діяльність і «Руської Бесіди» в Ужгороді, Сиготі й, очевидно, Хусті та Пряшеві, оскільки відомостей про них після 1870 р. немає (МАЙОР, 2015: 110). Припинив виходити часопис «Світ», хоча на заміну прийшов «Новий світ», який, фактично, вказує на ідейний розкол у «Товаристві св. Василя Великого». Покоління українців, яке народилося, починаючи від 1880-х рр., виростало вже виключно в угорському культурному середовищі, вони читали різноманітну літературу й розмовляли виключно по-угорськи (МАЙОР, 2017: 164). Негативні тенденції у суспільно-політичному житті, які спостерігалися наприкінці 1860-х рр., та їх загострення у наступні роки призвели до того, що на початку 1870-х рр. у русофільському русі, як і національному русі загалом, настала серйозна й затяжна криза, що тривала до середини 1890-х рр. (МАЙОР, 2015: 110). З останнього періоду це призвело до обривання зв'язків з галицькими русофілами і піддача впливу мадяризації москвофілів. Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. русофільська громадсько-політична діяльність не тільки А. Добрянського, але й І. Раковського майже припинила активність. Можна сказати, що воно, русофільство, вичерпало себе як ідейно-естетичне та мовне явище (МАЙОР, 2017: 165). Усвідомивши неможливість самостійного розв'язання «українського питання» без вирішення національного питання у Габсбурзькій монархії загалом, 1885 р. А. Добрянський розробив ще один політичний проект, який передбачав перетворення Австро-Угорщини із дуалістичної держави на федерацію восьми рівноправних національно-адміністративних автономій-районів: Галицько-руський, Німецький, Південно-слов'янський, Польський, Румунський, Угорський, Чеський і Віденський (МАЙОР, 2015: 110-111). Планувалося, що на цій основі має сформуватися окремий парламент. Проте і цей план А. Добрянського так і не був реалізований, оскільки не знайшов підтримки.

Крах русофільської течії був зумовлений такими причинами: ідеологічною концепцією русофілів, особливо прагненням запровадити для українців літературною мовою російську та використанням на практиці «язичія», незрозумілого для населення; відсутністю активної громадської і культурно-освітньої діяльності (створення широкої мережі читалень, проведення народних віче, видання друкованої літератури на зрозумілій для народу мові); проведення угорською владою політики мадяризації (МАЙОР, 2017: 165).

Надавалась увага з боку А. Добрянського і церковному питанні. Він, розуміючи важливе значення церкви в житті суспільства, виступав за національну єдність шляхом впровадження автономії уніатської церкви на території українських земель. У 1869 р. на католицькому соборі він виголосив доповідь з приводу приєднання Мараморошської уніатської церкви до Мукачівської та Пряшівської єпархій. Його праці «Відповідь угро-руського духовенства Пряшівської єпархії своєму єпископові» (1881) і «Апеляція папі від імені угро-руського духовенства Пряшівської єпархії з питання про

носіння уніатськими священиками бороди» (1881) присвячені культурному, соціальному та релігійному аспектам життя громади (МАЙОР, 2015: 113).

Останні кілька років життя А. Добрянського були пов'язані з містом Інсбрук (Тіроль), куди він переїздить у 1887 р. з Відня. Продовжує і далі працювати у літературному плані, особливу увагу приділяючи мовно-релігійному. У своїй останній праці, статті «Де вихід?», що слугувало підсумком усього життя, він звертає увагу на важливості того, щоб кожен народ мав право впливати на духовно-матеріальний розвиток під захистом конституції. Він, констатує надзвичайно складне внутрішньополітичне становище в державі, підкреслював, що лише національна автономія змогла б вберегти монархію від розпаду (Майор, 2013(б): 82). А. Добрянський помер у березні 1901 р. у м. Інсбрук.

Отже, постать Адольфа Івановича Добрянського викликає неоднозначні відгуки. Ставлення до нього часто вирішується через ідеологічні уявлення дослідника. Проте, незалежно від характеру оцінки, життя та діяльність цієї особистості відіграли важливу роль. Його погляди протягом життя зазнавали певних змін, але суть залишалася єдиною – покращення життя національних менших у складі Угорщини, а в подальшому – Австро-Угорщини, особливо це стосувалося населення сучасного Закарпаття. Його проект «визволення угорських русинів» так і не був до кінця реалізований.

#### **Список використаних джерел та літератури**

БЛАК–ПАЛЬОК 1995 – Білак П. І., Пальок В.В. Роль Добрянського в суспільному русі Закарпаття в середині та другій половині ХІХ ст. // *Carpatica – Карпатика*. До 50-річчя Ужгородського державного університету. Вип. 3. Ужгород, 1995. С. 44-50.

ДОБОШ 1956 – Добош С.В. Адольф Іванович Добрянски. Очерки жизни и деятельности. Пряшов : Слов. изд-во худож. лит-ры, 1956. 167 с.

ІЛЬКО–ОЛАШИН 1997 – Ілько В., Олашин М. Адольф Іванович Добрянський (1817–1901) // *Історія Закарпаття в біографіях і портретах (з давніх часів до початку ХХ ст.)*. Ужгород: ВАТ «Патент». 1997. С. 155-169.

МАЙОР 2012 – Майор Р. Парламентська діяльність А. Добрянського в угорському сеймі та його боротьба проти мадяризації національних меншин Угорщини в 1861-1868 рр. // *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський*. 2012. Вип. 3. Режим доступу: [http://cse.at.ua/Arhiv/v\\_3/P-120-140.pdf](http://cse.at.ua/Arhiv/v_3/P-120-140.pdf).

МАЙОР 2013(а) – Майор Р. Національна програма А. Добрянського на Слов'янському з'їзді у Празі 1848 р. й прагнення українців об'єднати Закарпаття і Галичину в окремий «Руський коронний край» // *Русин*, № 2 (32), 2013. С. 72-83. Режим доступу: [http://journals.tsu.ru/rusin/&journal\\_page=archive&id=1112&article\\_id=35131](http://journals.tsu.ru/rusin/&journal_page=archive&id=1112&article_id=35131)

МАЙОР 2013(б) – Майор Р.І. Федералістські програми А. Добрянського як шлях розв'язання національного питання у Габсбурзькій монархії (1871–1901 рр.) // *Науковий вісник Ужгородського університету*. Вип. 1 (30). Серія: історія. Ужгород, 2013. С. 79-83.

МАЙОР 2015 – Майор Р. І. Український національний рух на Закарпатті: генеза, рохвиток і характерні риси (1848–1919 рр.): Дис. на здобуття ступеня канд. іст. наук: 07.00.02. Кам'янець-Подільській, 2015. 247 с.

МАЙОР 2017 – Майор Р. І. Русофілство на Закарпатті в другій половині ХІХ–на початку ХХ ст.: генеза, розвиток та ідеологія [Електронний ресурс] / Р. Майор //

Русин, №1 (47), 2017. С. 154-176. Режим доступу: [http://journals.tsu.ru/rusin/&journal\\_page=archive&id=1561&article\\_id=34882](http://journals.tsu.ru/rusin/&journal_page=archive&id=1561&article_id=34882)

МАЛАЦАЙ 2016 – Малацай І. Суспільно-політична діяльність Адольфа Івановича Добрянського [Електронний ресурс] / І. Малацай // Етнічна історія народів Європи. 2016. Вип. 50. С. 24-31. Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/eine\\_2016\\_50\\_6](http://nbuv.gov.ua/UJRN/eine_2016_50_6).

ПОПОВ 1828 – Попов А. В. А. И. Добрянский: его жизнь и деятельность. Мукачево: Издание «Окружного народопросветительского совета Свалявского округа». 1828. Режим доступа: <http://rusyns-library.org/a-dobryanskij-i-ego-zhizn-i-deyatelnost-a-porov/>.

ФІЛІП – Філіп Л. Адольф Добрянський в Ужгороді // Ужгород: Газета ужгородської міської ради і виконкому. 39 (683). Режим доступу: <http://gazeta-uzhgorod.com/?p=2381> (останній перегляд: 23.01.2018).

## **ADOLF DOBRYANSKYU AND ACTIVATION OF SOCIAL AND POLITICAL LIFE OF TRANSCARPATHIA IN THE SECOND HALF OF THE XIX<sup>th</sup> CENTURY**

### ***Reitii Halyna***

*The article analyzes the role of Adolf Dobriansky, one of the brightest representatives of the national revival of the nineteenth-century, in socio-political life of Transcarpathia. In this work the author tried to outline the preconditions of formation of political views of A. Dobriansky, his first attempts in the struggle for the recognition of national minorities of The Habsburg Monarchy and of The Kingdom of Hungary (in future Austria-Hungary), and also considered the russophile (moscophile) political movement in Transcarpathia.*

**Keywords:** *Adolf Dobriansky, Transcarpathia, the Austro-Hungarian compromise, The Habsburg Monarchy, The Kingdom of Hungary, The Austro-Hungarian monarchy (empire), national autonomy, national movement, «leaders» (enlightenment), russophilia (moscophilia)*

### Становище православної церкви на Закарпатті в 1938 р. – на поч. 1941 р.

*У статті проаналізовано перший етап діяльності православної церкви на Закарпатті в 1938 р. – на поч. 1941 р. Автор прослідковує особливості церковної політики Угорщини в краї, акцентуючи увагу на політичних аспектах впливу на церкву. З'ясовано питання переслідування православних після Віденського арбітражу та спробу сформувати власну угорську автокефальну церкву.*

**Ключові слова:** єпископ, священник, церква, уряд, юрисдикція.

Після включення Закарпаття до складу Угорщині в 1938–1939 рр. православна церква переживала складний етап свого розвитку. Спираючись на архівні документи та наукові видання ми пропонуємо розділити діяльність православної церкви на Закарпатті у складі Угорського Королівства на три періоди. 1) 1938–1941 рр. – правління єпископа Володимира (Раїча), розробка концепції Угорської автокефальної церкви та усунення сербського владики; 2) 1941–1943 рр. – правління адміністратора, протопресвітера о. Михайла Попова; 3) 1943–1944 рр. – усунення М. Попова, призначення адміністратором ігумена Феофана (Сабова). У даній публікації ми обмежимося аналізом першого періоду. Окремі аспекти досліджуваного у статті питання розглядали в своїх працях Н. Бенько (БЕНЬКО 1996), Р. Офіцинський (ОФЦИНСЬКИЙ 1997) та О. Хланта (ХЛАНТА 1996; ХЛАНТА 1998) – одноосібно та у співавторстві (ХЛАНТА, ОФЦИНСЬКИЙ 2000), О. Данко (ДАНКО 1994; ДАНКО 1999), L. Tilkovszky (TILKOVSZKY 1967), G. Seide (SEIDE 1972), автор даної статті (ДАНИЛЕЦЬ 2007; ДАНИЛЕЦЬ 2010; ДАНИЛЕЦЬ 2015). Якщо джерельною базою перших трьох авторів були переважно місцеві архіви та періодика, то американський дослідник українського походження О. Данко мав доступ до угорських документів. Проведена пошукова робота дає можливість стверджувати, що документи, які розкривають окреслену в заголовку тему, зберігаються в цілому ряді архівних установ різних країн. Серед українських установ слід назвати: Державний архів Закарпатської області, Галузевий архів Управління Служби Безпеки України в м. Київ та Архів Мукачівської православної єпархії. В угорських архівах документи виявлені в Національному архіві Угорщини (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár). Не менш цінні джерела зберігаються в сербських архівних установах. Зокрема, в Архіві Синоду СПЦ виявлено особові справи Мукачівсько-Пряшівських єпископів Володимира (Раїча) та Дамаскіна (Грданічки). Викликають значний інтерес документи, що зберігаються в Государственном архиве Российской Федерации в Москві. Зокрема в фонді Ф. Р-7021. «Чрезвычайная государственная комиссия по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков...» містяться документи про репресивну політику проти православного духовенства та вірників в 1939–1944 рр. У фонді Ф. 6343. «Архиерейский Синод РПЦ за границей» виявлено три справи

про діяльність М. Попова в Угорщині та на Закарпатті. Чимало важливої інформації містять у виступах депутатів Угорського парламенту від Закарпаття в 1939–1942 рр.

Розвиток православної церкви на Закарпатті в 1938–1941 рр. безпосередньо залежав від політичної ситуації в краї. Після Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р. територія Підкарпатської Русі / Карпатської України зменшилася. До складу Угорщині увійшли міста Ужгород, Мукачево і Берегово з прилеглими до них районами та окремі села Севлюшського та Іршавського округів. В Ужгородському окрузі до Угорщини перейшло 22 населені пункти, у Мукачівському – 15 населених пунктів, у Севлюшському – 18 сіл, у Берегівському – 40 населених пунктів, в Іршавському – єдиний населений пункт – село Шаланки (ВЕГЕШ, ТОКАР). Автономний уряд Карпатської України було переселено до м. Хуст.

У керівництві Мукачівсько-Пряшівської православної єпархії також відбулися зміни. Єпископ Дамаскін (Грданічки), за рішенням Архієрейського Собору СПЦ від 22 червня 1938 р., був переведений на Американсько-Канадську кафедру (АРХИВ СИНОДА 1). Того ж дня на вакантну посаду Мукачівського єпископа обрали архімандрита Володимира (Раїча), професора чоловічої гімназії в Белграді (АРХИВ СИНОДА 2; ДАЗО 3: 35). 23 червня сербський патріарх Гаврило (Дожич) повідомив про цю подію чехословацького посла в Белграді В. Гірсу. Чехи відповіли досить критично, заявивши, що згідно статуту «Підкарпатської православної єпархії і відповідно до існуючої практики, вибір єпископа Мукачівсько-Пряшівської єпархії залежність від затвердження чехословацьким урядом кандидата, який повинен бути обраний. У випадку із обранням архімандрита Володимира Раїча Патріархія Сербської Православної церкви не запропонувала названу особу для попереднього схвалення чехословацького уряду». Через порушення процедури чехословацький уряд відклав затвердження обрання Раїча до відповідного вивчення питання. Крім того, В. Гірса просив патріарха дати пояснення цьому «прикрому випадку» (АРХИВ СИНОДА 3).

Патріарх Гаврило надав чехословацькому послові детальну відповідь у листі від 15 серпня 1938 р. Зокрема, він наголосив на нагальності вирішення питання, через від'їзд єпископа Дамаскіна до США та необхідності заповнення вакантної посади. Керівник СПЦ наголошував, що хіротонія в єпископи відбудеться тільки після схвалення урядом ЧСР відповідної кандидатури (Архив синода 4). В архіві Синоду СПЦ виявлено листування патріархії з головою сербського уряду на міністром іноземних справ з питання визнання та затвердження чехословацьким урядом Володимира (Раїча). Відкладання приїзду нового єпископа турбувало місцевих православних вірників. 19 вересня 1938 р. секретар колишнього архієрея ігумен Миколай (Кабацій) у листі до митрополита Скоплянського Йосифа (Цвійовича) просив призначити на Мукачівсько-Пряшівську єпархію тимчасового адміністратора, у разі неможливості затвердження новообраного владики (АРХИВ СИНОДА 5).

Внаслідок складних перемовин чехословацький уряд 11 жовтня 1938 р. схвалив кандидатуру Раїча, а 30 жовтня 1938 р. в Белграді відбулася його



хіротонія (АРХИВ СИНОДА 6; НАШ 1939: 5). Досить складною видалася поїздка владики Володимира на Закарпаття. У супроводі єпископа Призренського Серафима (Йовановича) 8 листопада 1938 р. він прибув до Будапешту. Щоб з'ясувати ситуацію на кордоні та умови перебування на території православної єпархії архієреї записалися на аудієнцію до міністра освіти і культів, графа Пала Телекі (Teleki). Зустріч відбулася 11 листопада та пройшла в конструктивному руслі. Урядовець наголосив, що буде піклуватися про православну церкву на угорській території. У зв'язку із тим, що з Будапешту не було прямого залізничного сполучення з Мукачевом, єпископам довелося чекати сім днів. Тільки 16 листопада Міністерство виділило для них автомобіль на якому архієреї прибули в єпархіальну столицю. Наступного дня відбулася зустріч із комендантом Мукачівського округу, котрий дозволив виїзд єпископського делегата – ієромонаха Феофана (Сабова) до м. Хуст для інформування православного духовенства щодо дати проведення інтронізації. Єпископський намісник архімандрит Олексій (Кабалюк), за матеріалами белградського архіву, на той час перебував у Празі. Він очолював делегацію, яка протестувала проти створення в Карпатській Україні Української православної церкви під керівництвом архієпископа Савватія (Врабец) (АРХИВ СИНОДА 7).

Єпископ Володимир, через згаданого о. Феофана, запросив голову уряду автономної Карпатської України о. Августина Волошина взяти участь у інтронізації. Однак, із-за політичних причин, прем'єр відмовився прийхати. Через різні перепони з боку автономного уряду, інформацію про підготовку урочистостей в Мукачеві майже не вдалося поширити. 20 листопада 1938 р. в дерев'яному храмі, що був свого часу перевезений із Шелестова, відбулася святкова літургія (ДАЗО 3: 41). У церкві були присутні близько 100 осіб із міської православної громади та довколишніх сіл. Перед присутніми владику виголосив своє перше послання, яке було віддруковано російською мовою на трьох аркушах.

У звіті єпископа Серафима до Архієрейського Синоду СПЦ від 29 листопада 1938 р. знаходимо інформацію, що напередодні інтронізації, єпископа Володимира відвідав урядовий комісар м. Мукачева. Він виклав перед владику умови, за якими він міг отримати визнання в Угорщині. У першу чергу угорські урядовці вимагали від єпископа документ, який би підтверджував його обрання на Мукачівсько-Пряшівську кафедру до дати підписання Першого Віденського арбітражу (АРХИВ СИНОДА 7).

Під владою єпископа опинилося понад 130 парафій, в т.ч. 12 на Пряшівщині, розташованих в 6 благочинних округах, 13 монастирів і скитів із 417 насельниками (ДАНИЛЕЦ 2010: 22). Загальна кількість православних священників, за матеріалами архіву Мукачівської православної єпархії, складала 146 осіб «білого» і «чорного» духовенства (АРХИВ МПЄ 5: 1-11). Єпархія була розділена на дві частини, владику перебував в Мукачеві, потерпаючи від фінансової скрути. 25 листопада 1938 р. він писав патріарху, що змушений залишити єпархіальний будинок та переїхати до Хуста (АРХИВ СИНОДА 8). 29 листопада секретар єпархії ієромонах Миколай (Кабаций) повідомив Земський уряд Підкарпатської Русі в Хусті, що владику поселився

за адресою м. Хуст, вул. Кіреська 7 та приступив до виконання своїх обов'язків. У листі також знаходимо прохання щодо виплати особистої архієрейської дотації із вересня по грудень 1938 р. (ДАЗО 3: 39). 8 грудня 1938 р. клопотання щодо фінансової допомоги було схвалено (ДАЗО 3: 42). У Мукачеві єпископ залишив свого намісника – ігумена Аверкія (Таушева), у розпорядженні якого опинилася архієрейська резиденція та номінально всі приходи на підгурській території (СВЯТО-ТРОИЦКИЙ 2005: 50).

В архіві Синоду СПЦ в Белграді зберігся лист єпископа Володимира до митрополита Йосифа (Цвійовича) написаний в Хусті 9 грудня 1938 р. Владика відзначив, що внаслідок політичних причин мусив залишити єпархіальну столицю. «Зразу по приїзду до Хуста я покликав всіх священників з околиць, мирського і чернечого ряду, з якими обговорив актуальні церковно-політичні питання. Наступного дня скликав церковний суд і на ньому вирішено питання (шлюби, священницькі провини та інші єпархіальні питання), які виникли під час відсутності єпископа» (АРХИВ СИНОДА 9). Архієрей відвідав та відправив богослужіння в Хусті, селах Іза та Липча, жіночий монастирі Різдва Богородиці, чоловічий скит на честь св. Пантелеймона. На свято Миколая очолив святкування в св. Миколаївському монастирі в с. Іза-Карпутлаш (АРХИВ СИНОДА 9). Взаємовідносини православного єпископа з головою Карпатської України А. Волошином розкриті нами у попередніх публікаціях (ДАНИЛЕЦЬ 2008).

Після повалення Карпатської України єпископ повернувся до Мукачева. Розуміючи, що угорський уряд негативно сприйняв його переїзд до Хуста, він намагався оперативно нормалізувати відносини. 17 квітня 1939 р. угорський посол у Белграді, барон Дьордь Бешенеї (Bessenyei) повідомляв Міністерство закордонних справ у Будапешті про візит єпископа Володимира. У строго конфіденційному повідомленні дипломат характеризував зустріч, як доброзичливу. Писав, що владика в найближчі дні планує поїхати до Будапешта, а потім до Мукачева, щоб відновити прямі контакти з владою. «Він заявив, що про своє лояльне ставлення до Угорщини, яка до цього часу ставилася до його персони із розумінням» (MOL 4).

Архівні документи свідчать, що на початках угорської окупації, православна церква потерпала від різноманітних утисків. Дослідники намагалися пояснити це явище кількома факторами. Серед них чи не головне місце займала політика місцевої верхівки, серед якої було чимало греко-католицьких священників. За словами О. Данка, ступінь ворожості до православних на початкових місяцях проявлявся, наприклад, у тому, що сам факт переходу з греко-католицизму на православ'я вважався протимадлярським політичним актом (Данко 1994: 352). Угорці та угрофіли «ширили думку про те, що мовляв, православ'я творить ворота для вступу росіян у дунайську низовину» (ДАНКО 1994: 352).

На початку квітня 1939 р. до урядів різних рівнів почали надходити скарги від православних священників та вірників про різноманітні порушення їх прав. 27 квітня 1939 р. єпископ Володимир написав листа до Балінта Гомана (Hóman), міністра освіти і культів, про тероризування православних у селах Ярок, Калини і Новоселиця (TILKOVSKY 1967: 251). Стосовно села

Ярок на Ужгородщині, то в Національному архіві в Будапешті зберігається лист вірників цього населеного пункту на чолі із священником Василем Гречкою на ім'я прем'єр-міністра Угорщини (MOL 8). Зокрема, селяни повідомляли, що місцева влада, за підтримки військових, заборонила їм виконувати богослужіння в державній школі, яку вони використовували більше року. «Перед прихожанами нашей церковной общины состоящей из 65-ти семей закрыли помещение местной школы и тем существенно воспрепятствовали им достойно отпраздновать пасхальные праздники, священника же, о.Василия Гречку вызвали, чтобы он наше село немедленно оставил». Унаслідок клопотань єпархіального управління священника в селі залишили, який відправив «пасхальные богослужения и трудные страстнедельные молитвы ... под голым небом, терпя свежие весенние ветры и ночные холода» (MOL 8). Жителя с. Ярок висловлювали здивування, чому їм забороняють бути православним, коли в Угорщині «многие народы, сербы, ... румыны и другие тоже православные и за их православную веру никто их не трогает» (MOL 8). Лист датовано 26 травня 1939 р. У ДАЗО виявлено окрему справу, яка містить заяви мешканців с. Ярок про вихід із греко-католицької церкви на перехід у православ'я (ДАЗО 2: 1-47). В с. Калини угорські солдати знущалися над місцевим православним священником о. Георгієм Плискою. Вони ввірвалися до церковної фари, щоб побити священника та його дружину і лише захист вірників врятував його від розправи (ГАРФ 7: 22).

Журнал «Православний вісник» у вересні 1939 р. розмістив невелику замітку, у якій розкривалося питання становища православної церкви в Угорщині. Редакція повідомляла, що «злоумышленные агитаторы» поширюють в єпархії чутки «что будто мадьяры против православия и будто бы уничтожат православие, а православных будут мучить и преследовать» (ЦЕРКОВНАЯ 1939: 14). У зв'язку із цим, єпархіальна влада звернулася до угорського уряду із проханням припинити діяльність антиправославних елементів, а читачів періодичного видання просили повідомляти про випадки залякування населення. У квітні-липні 1939 р. між єпископом та головою уряду Угорщини велося листування, яке стосувалося викривленої характеристики діяльності православної церкви на будапештському радіо. Архієрей повідомляв, що радіоведучий неправильно подавав інформацію про церковну деномінацію, наголошуючи, ніби вона була заснована чеським урядом. «Такої фальшивої та тенденційної оцінки вже достатньо, щоб налаштувати угорську громадськість проти православної церкви». Раїч просив П. Телекі заборонити в майбутньому виступи на радіо, які спотворювали реальну дійсність щодо православної церкви» (MOL 6). Влада змушена була реагувати на скарги православного духовенства та єпископа Володимира (Раїча). 23 вересня 1939 р. міністр освіти і культів Б. Гоман у конфіденційному листі до прем'єр-міністра просив вплинути на адміністративні органи на Закарпатті, з метою припинення втручання у релігійне життя православної церкви (MOL 2).

Однак, скарги на зловживання з боку окремих угорських чиновників та деяких греко-католицьких священників не припинялися. У донесенні

православного священника Олександра Пашкуя від 23 грудня 1939 р. докладно описано незаконні дії греко-католицького священника Федора Ференчика проти православного населення с. Вишня Апша. Ієромонах Макарій (Вадюн) у листі від 2 січня 1940 р писав: «Имею честь донести Епархии в том, что в нашем селе Данилове учителя принуждают детей православных ходить в греко-католическую церковь под угрозой палки. Это учителя – Иван Фатол и Магдалина Мотейчова, все дети погнали до католической церкви и на религию без воли родителей и детей. Мы на эти учителя много раз подавали жалобы в каждый административный уряд, как и Епархии известно, но и по сие время никакого результата и помощи в нашем деле не имеем» (АРХІВ МПЄ 4). Щоб вирішити питання в с. Вишня Апша єпископ звернувся з листом 4 січня 1940 р. до регентського комісара Зигмунда Перені (Perényi), в якому просить захисту для православного населення села, «которые, терпят неправды» (АРХІВ МПЄ 2). З приводу подій у с. Данилово архієрей 15 січня 1940 р. відіслав скаргу Міністерському Раднику в Ужгороді д-ру Юлію Марині (АРХІВ МПЄ 3).

7 червня 1940 р. угорські жандарми розігнали ченців та закрили православний монастир у с. Терєблї. Через три дні, у листі до єпархіального управління настоятель Веніамін (Керечанин) писав: «Нас зігнали в село у церковний дім. Я був три рази у начальника жандармерії, він лякає в'язницею. Прошу Вас звернутися із скаргою до уряду в Ужгороді і Хусті або зразу ж в Будапешт» (АРХІВ МПЄ 1). 22 червня 1940 р. монахи написали листа прем'єр-міністру з проханням повернути монастир. «Мы иноки Православного монастыря при селе Терябля, жили спокойно, не вмешивались ни в какие политические дела, работаем своими руками на монастырском хозяйстве и молимся за весь род христианский, дня 7 июня 1940 закрыли от нас монастырь, а иноков согнали в село, на произвол судьбы оставили монастырское хозяйство на одного хлопца, который не в силах сохранить хозяйство, чтобы не уничтожилось от нас» (MOL 7). Оригінал листа було відправлено до Ужгорода, а вже 17 серпня 1940 р. регентський комісар повідомив прем'єр-міністра, що 5 липня ченцям було дозволено повернутися до обителі. «Що стосується причин виселення, командувач 8-го корпусу лейтенант Челейні мені розповів, що запідозрив ченців у шпіонажі. Я попросив військового командира, щоб військові особи не втручались у питання, що входять до компетенції цивільної адміністрації...» (MOL 7). Із документів Государственного архива Российской Федерации (ГАРФ) довідуємося, що після закриття монастиря був заарештований і відправлений до в'язниці в Дебрецені його настоятель ієромонах Веніамін (Керечанин). Коли звинувачення в шпіонажі на користь СРСР не вдалося довести, ченця випустили на поруку прихожан, але тримали до кінця війни під поліційним наглядом (ГАРФ 7: 22).

Тиск на СПЦ слід розглядати також у площині ідеї створення Угорської автокефальної (автономної) православної церкви. На думку цілого ряду дослідників, прагнення бачити у країні власну церкву, яка б не мала впливу національних православних церков (Румунської, Сербської), починає кристалізуватися в 1939–1941 рр. (ДАНКО 1994: 356; ШКАРОВСКИЙ

2008: 156; ВУКОВИЋ: 4-7). Коригування церковної політики Угорського Королівства у першу чергу задержало від зовнішньополітичної ситуації. Окупувавши Закарпаття і частину Словаччини в 1939 р., приєднавши у вересні 1940 р. Північну Трансильванію та захопивши у квітні 1941 р. від Югославії Бачку, Баранью, Меджимур'я і Прекмур'я, Угорщина здобула значну кількість православного населення. Саме на основі православних парафій румунів, сербів, угорців та закарпатських українців і планувалося створити нову церковну організацію. Форпостом угорської автокефалії мали стати парафії СПЦ на Підкарпатті, котрі в юрисдикційному плані підпорядковували СПЦ та Празькому архієпископу Савватію (Врабец) (MAREK, BURENA, DANILEC 2009; ДАНИЛЕЦЬ 2009; ДАНИЛЕЦЬ 2013). Реалізація та розробка стратегії була покладена на чиновників Міністерства освіти і культів, які почало пошук відповідних кандидатур для втілення планів. У документах Сербського Синоду СПЦ фігурують імена наступних священників, яких угорський уряд заангажував у створення Угорської православної церкви: 1) Янош Руско (колишній офіцер поліції, рукоположений в 1928 р. митрополитом РПЦЗ для керівництва російськими емігрантськими приходами в Угорщині. У 1931 р., після заборони в служінні, він перейшов до юрисдикції митрополита Паризького Євлогія (Георгієвського) (Константинопольський патріархат). За допомогою Я. Руско були побудовані угорські православні храми та каплиці в Будапешті, Середі, Ниредьгазі, Годмезевашаргеї (КИШ 2010: 211); 2) др. Мілан Дакіч, професор Середського університету, колишній священник СПЦ, заборонений в служінні указом Єпархіальної консисторії Будимської єпархії в 1932 р. (БУДИМСКА 1933: 265). Після того у м. Сегед він заснував угорську православну парафію та взяв собі ім'я Мигаль Дорослаї (SZEGED 1994: 619); 3) др. Михайло Попов, професор Дебреценського університету, про якого детальніше мова піде нижче.

Концепція бачення нової церковної структури викладена в публікації Імре Фекете (псевдонім Plurimus) (Plurimus 1941) та у інтерпеляції угорського депутата Калмана Мошоні, яка була виголошена на засіданні парламенту 3 червня 1942 р. (KÉRVISELŐNÁZI 1942). Обидва діячі пропонували створити окрему церкву за допомогою константинопольського патріархату, яка б провадила власну національну політику. На думку К. Мошоні, «угорська держава повинна укласти конкордат з грецьким царградським патріархатом і просити там, щоб призначили в Угорщину грецьких архієреїв». Головним фактором підтримки національного духу православного духовенства і вірників мало стати введення угорської мови у богослужінні (KÉRVISELŐNÁZI 1942: 381).

У кінці 1937 р. – на поч. 1938 р. М. Дорослаї налагодив стосунки з М. Поповим, котрий тоді проживав у Дебрецені та розповів про зацікавлення його персоною. Повідомив про плани уряд прагне створити Угорську автокефальну православну церкву, «что венгерское правительство хочет восстановить православие, так как 17000 рожденных венгров, то есть венгерского происхождения, являются православными, что он – Дорослай работает по поручению министерства культов над решением этого вопроса».

На прохання М. Дорослаї М. Попов підготував для нього копію Статуту Московської патріархії та вступив у листування із радником міністра освіти та культів Шандором Есенським (Jesenský) (ГА УСБУ 1: 88).

Необхідно з'ясувати чому саме М. Попов привернув увагу вищих урядових кіл Угорщини. Він народився 18 травня 1888 р. в станиці Павловська Хоперського округу області Війська Донського (ДАНИЛЕЦЬ 2007: 100) (нині хутір Олексіївського району Волгоградської області Російської Федерації). У 1910 р. закінчив Донську духовну семінарію в Новочеркаську. 8 липня того ж року архієпископом Володимиром (Сеньковським) рукоположений у сан диякона, а 11 липня – в сан священника. Призначений настоятелем храму в станиці Сергієвській Донської єпархії (нині Данилівський район Волгоградської області РФ). Населення станиці станом на 1915 р. становило 1011 осіб (АЛФАВИТНЫЙ 1914: 529). Церква – «деревянная на каменном фундаменте, круглая, о пяти главах, в одной связи с колокольней, покрыта железом. Однопрестольная» (ШАДРИНА 2014: 349). Із 3 вересня 1914 р. по 1 серпня 1915 р. – священник Параскево-Миколаївського монастиря, настоятель храму хутора Великого Донської єпархії (1.08.1915 р. – 5.06.1916 р.) (НИВЬЕР 2007: 378). Перейшовши у відомство воєнного духовенства, служив польовим священником 9 Донського козачого полку (5.06. 1916 р. – 18.04.1919 р.), настоятель звідного храму Лейб-Гвардії Кірасирської дивізії (10.04.1919 р. – 18.05.1920 р.), полковий священник 6 Донського козачого полку (18.05.1920 р. – 9.03.1920 р.) армії П. Врангеля (НИВЬЕР 2007: 378). Брав участь у боях, нагороджений орденом «Святого Володимира з мечами» IV ступеня (ГА УСБУ 1: 22).

У листопада 1920 р. із залишками армії евакуювався до Константинополя. Благочинний 1 Донської козачої дивізії (1.12.1920 р.), настоятель зведеного храму Гвардійського Преображенського загону в Галіполі (13.12.1921 р.– 25.01.1922 р.), настоятель похідного храму Гвардійської артилерії в Галіполі (13.12.1921–25.01.1922 р.) (НИВЬЕР 2007: 378). 22 травня 1921 р. нагороджений золотим наперсним хрестом (ГАРФ 3: 4). У 1922 р. переселився до болгарського містечка Ломеч, де виконував обов'язки військового та парафіяльного священника. Рішенням Тимчасового Архієрейського Синоду Російської православної церкви закордоном (далі – РПЦЗ) від 12 жовтня 1922 р. нагороджений грамотою за особливі турботи по будівництву похідного Спасо-Преображенського храму російської армії (ГАРФ 1: 1). До від'їзду в Угорщину в 1928 р. М. Попов кілька разів згадується у Журналах Тимчасового Архієрейського Синоду РПЦЗ. 2 грудня 1922 р. Синод розглянув клопотання Президії монархічної групи в Румунії про затвердження в російському таборі в Орадей Марє (нині Орадея (рум. Oradea), місто в Румунії, центр повіту Біхор) православного приходу на про призначення його священником М. Попова. Синод ухвалив рішення переслати клопотання на ім'я керуючого російськими православними закордонними церквами в Західній Європі митрополиту Євлогію (Георгієвському) (ГАРФ 2: 2). Однак, як видно із документів, перевід до Румунії не відбувся. 10 квітня 1924 р. о. М. Попов був нагороджений саном протоієрея (ГАРФ 3: 4).

19 квітня 1928 р. священник переїхав до Будапешту, де за наказом митрополита Євлогія зайняв Свято-Троїцьку парафію у білоемігрантській колонії (ГА УСБУ 1: 15). У ГАРФ зберігається листування про усунення М. Попова із посади настоятеля і висилки його із Угорщини. Серед документів присутні в першу чергу клопотання членів будапештської громади до керівника російськими церквами у Західній Європі, а згодом Західноєвропейського екзархату Константинопольського патріархату митрополита Євлогія, Першоієрарха РПЦЗ митрополита Антонія (Храповицького), кореспонденція архієпископа Західноєвропейського Серафима (Лук'янова), єпископа Віденського, вікарія Західноєвропейської єпархії Серафим (Ляде), єпископа Берлінського і Німецького Тихона (Лященко) та інші (ГАРФ 5). У справі знаходимо звинувачення в участі о. Михайла у політичній боротьбі між двома групами російських емігрантів (монархісти-легітимісти і Російський загальновійськовий союз), втягування вірників у це протистояння, підробка протоколів тощо. Внутрішній конфлікт у православному приході призвів до того, що митрополит Євлогій запропонував М. Попову примиритися з вірниками або написати заяву про вихід із складу кліру єпархії. 21 жовтня 1921 р. прот. Попов підписав даний документ і вже 28 жовтня того ж року був звільнений із посади настоятеля і виключений з під юрисдикції Західноєвропейського екзархату Константинопольського патріархату. Однак, 1 листопада 1931 р. о. Михайло, згідно його заяви, був прийнятий до складу РПЦЗ (карловчан). Акт приєднання здійснив єпископ Берлінський і Німецький Тихон. У результаті цього, Свято-Троїцька громада розділилася на дві частини. Більша кількість вірників залишилися вірними митрополиту Євлогію, а менша пішла за настоятелем. Крім того, Попов вирішив залишити за собою приміщення парафії, що квартирувало в угорській державній школі, та зареєстрував його на новостворену громаду РПЦЗ. Прийняття прот. М. Попова під юрисдикцію митрополита Антонія викликало незадоволення цілої плеяди впливових діячів російської еміграції в Угорщині та в інших країнах. Вони зверталися з багаточисельними клопотаннями на ім'я Синоду та особисто першоієрарха. Щоб з'ясувати суть справи було створено спеціальну комісію та проведено розслідування, яке закінчилося не на користь Попова. Документи Карловацького Синоду свідчать, що керівництво РПЦЗ намагалося відстрочити питання щодо переведення скомпрометованого священника на інший приход, намагаючись використати його зв'язки для утвердження свого впливу в Будапешті (ГАРФ 5: 73; 93).

У фондах Синоду зберігається рапорт єпископа Віденського Серафима (Ляде) від 12 травня 1932 р., в якому повідомляється про висилку Попова з країни. «Честь имею доложить Архиерейскому Синоду, что прот. М. Попов выслан из Королевства Венгрии. Все церковное имущество св. Троицкой церкви г. Будапешта возвращено законному собственнику евлогианской общине, а здание школы – Городскому Управлению» (ГАРФ 4: 6 об). Рішенням Архієрейського Синоду РПЦЗ від 12 квітня 1932 р. М. Попов був звільнений із посади настоятеля приходу (ГАРФ 5: 100). Керуючий Західноєвропейською єпархією архієпископ Серафим (Лук'янов) у доповіді

Архієрейському синоду від 20 липня 1932 р. інформував, що «Буда-Пештський Протоіерей М. Попов 2 мая арестован венгерскими властями и находится в тюрьме. Он подлежит высылке из Венгрии и будет находиться в тюрьме до тех пор, пока не выяснится какое государство согласится принять его» (ГАРФ 5: 101). У зв'язку з цим, архієрей просив церковне керівництво виключити священика із складу кліру РПЦЗ. Подальша переписка з владикою Серафимом показує, що Синод відмовився виводити М. Попова із своєї юрисдикції. Угорський уряд звільнив священика з ув'язнення, яке змінив інтернуванням в м. Хайдунамаш, а з 1935 р. в м. Дебрецен. Протягом цього часу Попов закінчив філософський факультет Дебреценського університету, отримав докторський ступінь по філології та залишився в цьому навчальному закладі на викладацькій роботі (MAGYAR 2016: 148). Крім того, він співпрацював із багатьма угорськими часописами, публікував статті на літературні та політичні теми. Останні носили чітко виражений антибільшовицький характер та підтримували шовіністичну національну політику королівства. У 1937 р. о. Михайло видав книгу на угорській мові під назвою «Муки і страсті», у якій описав боротьбу білої армії з більшовиками (ГА УСБУ 1: 36).

Контакти М. Попова із заступником міністра освіти та культів призвели до зняття з нього на початку 1938 р. інтернування, а в грудні 1938 р. через родича Ш. Есенського – міністра внутрішніх справ Міклоша Козьму – він отримав угорське громадянство (ГА УСБУ 1: 88). У липні 1938 р. Дебреценський університет відвідав граф Телекі, який запросив Попов на особисту розмову. «После торжества Телеки пригласил меня к себе – згадував згодом священик, и долго, около часа, говорил со мной о том, что он намерен организовать венгерскую автокефальную православную церковь на базе венгерских, румынских и сербских православных приходов, находящихся на территории Венгрии, и просил меня принять в этом участие» (ГА УСБУ 1: 89). Пізніше М. Попов зустрічався з графом в приміщенні міністерства, де обговорювалося питання «через какие органы оформить организацию автокефальной венгерской православной церкви» (ГА УСБУ 1: 90). Телекі пропонував залучити до цього процесу фінського архієпископа, а Попов, в свою чергу, радив провести перемовини із сербською і румунською православною церквою. «Но он (Телекі – автор), нашел это неприемлемым, и остался при своем мнении» (ГА УСБУ 1: 90).

За дорученням керівництва Міністерства освіти та культів М. Попов кілька разів в 1938-1940 рр. виїздив до Закарпаття. На території краю він отримував всіляке сприяння з боку регентського комісара М. Козми, окружного начальника м. Хуст Банди, піджупана Дудинського та інших. У першу чергу було налагоджено контакти із священиками, що підпорядковувалися архієпископу Празькому Савватію та групувалися навколо священика Євгена Якуба. О. Данко у своїй статті подає його прізвище як Єнив Йокоб та помилково називає, як і серба М. Дакіча (М. Дорослаї), православним мадяром (ДАНКО 1994: 356). У дійсності Є. Якуб був уродженцем в с. Довге (нині Іршавського району Закарпатської області). 15 червня 1924 р. в Карлових Варах був рукоположений архієпископом



Савватієм в сан диякона, але вже 12 жовтня того ж року визнав сербську юрисдикцію та був висвячений в сан священника єпископом Досифеєм (Васичем). Обслуговував парафії в с. Нересниця та Нягово Тячівського округу, в с. Дубрівка Іршавського округу. Перейшов у підпорядкування архієпископа Савватія та 1930 р. самовільно зайняв приход у с. Лисичово того ж округу (ГА УСБУ 2: 13). 12 серпня 1930 р. Вищим церковним єпархіальним судом Карпаторуської православної єпархії заборонений у служінні та позбавлений сану священника (ДАЗО 1: 9). З 1931 по 1939 р. був секретарем архієпископа Савватія на Підкарпатській Русі. З 1939 р. по 1941 р. він очолював «савватіївське» «греко-восточное православное єпархиальное управление Угорской Руси в Хусте» (ГА УСБУ 2: 13).

У 1938 р. М. Попов зустрівся із священниками: Є. Якубом, И. Добошем, М. Кенизом, ієромонахом Сергієм (Марушка) та іншими, «которые не хотели признавать епископа Владимира и считали своим руководителем архиепископа Савватия пражского» (ГА УСБУ 1: 91). За словами о. Михайла, на початку 1939 р. в м. Хуст, на квартирі архімандрита Олексія (Кабалюка), він провів бесіду з священниками сербської юрисдикції, яких переконував у доцільності створення угорської автокефальної православної церкви та визнання влади архієпископа Савватія. На зборах були присутні більше десяти осіб, в тому числі Є. Якуб, М. Дорослаї, архімандрити Олексій (Кабалюк) та Матфей (Вакаров). «На этом совещании все присутствующие дали принципиальное согласие на создание самостоятельной автокефальной православной венгерской церкви и на переход в юрисдикцию архиепископа Савватия, а Кабалюк заявил о том, что он раньше давал присягу Савватию». У своєму виступі Попов говорив про вигоди від створення окремої православної церкви і що на Закарпатті повинен бути свій єпископ із місцевих, який буде підкорятися угорському архієпископу (ГА УСБУ 1: 91).

10 жовтня 1939 р. у м. Хуст відбулися збори священників-савватіївців, протокол яких виявлено у фондах МОЛ. На зібранні були присутні: др. М. Дорослай, угорський парафіяльний священник з Сегеду, др. Міклош Фюзеші, о. Є. Якуб, ієромонахи – Миколай (Мадяр) (Дубове), Феодосій (Боршош) (Дубрівка), Сергій (Марушка) (Чумальово), о. М. Кенез (Копашнево), о. І. Добош (Королево), о. М. Буркало, о. Георгій Опаленик, диякон Василь Воринка, монах Федір (Ковач), старша черниця Чумалівського монастиря Марія (Рибар), черниці – Хіонія (Бедзір) та Олександра (Хланта) (МОЛ 3). Присутні ухвалили створити Духовну консисторію на чолі із др. М. Дорослаї, яка мала перебрати на себе управління від єпископа Володимира (Раїча), прийняли рішення домагатися створення Угорської автокефальної церкви, котра, до появи «голови церкви згідно з церковними та світськими законами», буде підкорятися Міністерству освіти та культів. Учасниками зборів також піднімалися питання створення духовної семінарії та виділення для них грошового утримання на рівні із священниками сербської юрисдикції (МОЛ 3).

30 грудня 1938 р. М. Попов прибув в Ужгород, який тимчасово залишився без настоятеля, і, без відома єпархіального керівництва та керівника парафії, відправив там Божественну Літургію. Прохання керуючого приходами на зайнятих угорцями територіях Закарпаття, ігумена Аверкія

(Таушева), який був також головою Покровського ужгородського храму, прибути до Мукачева, М. Попов проігнорував. У доповіді Архієрейському Синоду РПЦЗ від 28 листопада 1940 р. ігумен Аверкій, який на той час вже проживав у Белграді, повідомляв: «М. Попов продолжал далее ездить в Ужгород и совершать там богослужение. Тогда ради установления личности прот. М. Попова мною были наведены справки о нем среди русской колонии в Будапеште и официальные справки в Русском Архиер. Синоде в Белграде и в Епархиальном Управлении Митрополита Евлогия в Париже» (ГАРФ 6: 2). Отримавши негативні відгуки ігумен Аверкій дав відповідні розпорядження церковному причту та заборонив Попову вступати до храму. «Узнав от этом в свой очередной приезд в Ужгород, прот. Михаил Попов взволнованный приехал ко мне в Мукачево и, выложив свои документы, стал защищаться, доказывая, что он никаких преступлений не совершал и в священнослужении не запрещен. В подтверждение своих слов он предъявил удостоверение на немецком языке от Преосвящ. Серафима Берлинского, каковым ему разрешалось свободное отправление богослужения» (ГАРФ 6: 3). На Пасху 1939 р. Попов знову спробував провести Богослужіння в Ужгороді, але отримав відмову від нового настоятеля – ієромонаха Олексія (Дехтерьова). Останній зажадав пред'явлення дозволів від місцевої єпархіальної влади. У зв'язку із тим, що о. Михайло такого документу не мав, то «уехал рассерженный и с тех пор больше не предпринимал попыток совершать богослужение в Ужгороде» (ГАРФ 6: 4).

У листі ігумена Аверкія знаходимо ще кілька важливих тез про діяльність Попова та його оточення. Зокрема, після зближення з невеликою групою «савватіївців» на чолі із позбавленими сану – Є. Якубом, якого Таушев називає – «необыкновенно искусным до виртуозности типичным авантюристом» та Міланом Дакічем (Дорослаї), вони отримали від угорської влади визнання, на відміну від Мукачівсько-Пряшівської єпархії (ГАРФ 6: 4). Другим цікавим фактом є опис одягу М. Попова. «Ходит он обычно в штатской одежде, но в некоторых случаях надевает на себя особую одежду, которую именует формой, принятой в «мадярской православной церкви»: черная, на подобие католической, сутана со множеством пуговиц и широкий, красный пояс с свешивающимися вниз концами и золотыми кистями на них» (ГАРФ 6: 3).

Фінансове питання уряд вирішив використати для посилення на Закарпатті позицій «савватіївського» крила духовенства. Восени 1939 р. чиновники Міністерства освіти та культів та інших відомств розробили проект проведення так званої «верифікаційної (виправдальної) комісії. До її повноважень входило перевірка лояльності православного духовенства, його політична діяльність в чехословацький період, розмір конгруального отримання на час включення краю до Угорського Королівства. У формуванні комісії взяло участь прем'єр-міністр, Міністерство освіти та культів і регентський комісаріат. Головою було призначено д-р Шандора Паппа, заступника прокурора, світського голову сегедської угорської православної церковної громади. Від Міністерства ввійшли д-р Мігаль Дорослаї, православний угорський парафіяльний священник з Сегеду, голова консисторії

угорсько-русинської православної церкви, та д-р Михайло Попов, православний священник і викладач Дебреценського університету імені Іштвана Тісо (МОЛ 5; ДАНКО 1994: 353). За квотою регентського комісара до комісії було введено архімандрита Олексія (Кабалюка) та Й. Керекеша (капітана поліції). За іншими даними до роботи в комісії залучався також юрисконсульт адміністратори др. Фекете та архімандрит Матфей (Вакаров) (ГА УСБУ 1: 102). У Будапешті було розроблено спеціальний бланк, до якого кожен священник мав внести відповідну інформацію. В особових справах православного духовенства, які зберігаються в Архіві Мукачівської православної єпархії, виявлено документи такого характеру. В «Опросный лист» вносилися відомості про місце і час народження, освіту, громадянство, народність, рідну мову, володіння іноземними мовами, сімейний стан, інформація про дружину та дітей, час, місце та ім'я єпископа, який рукоположив у сан диякона та священника, час від коли розпочав священницьку працю, яку суму конгруа і з якого часу отримував в чехословацький період, де служив на час заняття Закарпаття угорськими військами, військова повинність, яке утримання повинен діставати від угорської влади (АРХІВ МПЄ 7: 4-5). Крім безпосередньо письмової складової комісія проводила співбесіди з усіма священниками, під час яких визначала благонадійність опитаних. Робота виправдальних комісій проводилася в Мукачеві та Хусті.

Незважаючи на здійснену перевірку, уряд відстрочував виплату конгруа, що викликало занепокоєння єпископа Володимира (Раїча). 24 січня 1940 р. у листі до З. Перені він наголошував, що незважаючи на розпорядження угорського уряду за № 11400/39 р., щодо отримання священниками конгруа з надбавкою, цьому досі хтось заважає і створює перешкоду для врегулювання цього насущного питання, тим часом як католицькому духовенству забезпечені всі права на отримання державної допомоги (АРХІВ МПЄ 6). Чимало листів єпископ Володимир відіслав також до Белграду, з проханням через міждержавні відносини вплинути на угорський уряд. Це призвело до того, що 25 квітня 1940 р. югославський посол у Будапешті передав Міністерству закордонних справ меморандум-протест проти порушення угорською владою прав православного населення на Закарпатті (ДАНКО 1994: 353). За словами О. Данка, постійні вимоги виплати фінансового утримання та скарги до Белграду, дражнили угорський уряд. «Влада, наприклад, вважала, що місячна платня єпископа – 571 пенгів і 71 філер – була зависокою. Зависокими вважали влада видатки в сумі 70,107.11. передбачені єпископом у представленому ним бюджеті єпархії на 1940 рік. Завеликою виглядала для влади також консисторія єпархії, яка складалася з 14 духовних та цивільних осіб» (ДАНКО 1994: 358). Виплати єпископу і духовенству затримувалися, що призводило до значних труднощів в управлінні єпархією. 28 листопада 1939 р. єпископ Володимир просив Архієрейський Синод СПЦ виділити кошти для поїздки на собор до Белграду, через неможливість єпархії взяти на себе ці витрати (АРХІВ СИНОДА 10). У січні 1940 архієрей конкретизував прохання, наголосивши, що поїздка обійдеться в 102 пенго и 60 філерів та 200 динар (АРХІВ СИНОДА 11).

Через напружені відносини з Раїчем, який не бажав приймати угорське громадянство, Міністерство освіти та культів почало вивчати можливість залучити до створення Угорської автокефальної православної церкви архієпископа Савватія. 11 травня 1939 р. радник угорського генерального консульства в Празі Бобрик у повідомленні до прем'єр-міністра досить критично характеризував празького владику. За інформацією дипломата, архієпископ Савватій був свого часу діячем Російської православної церкви. Пізніше, при чехах, заснував у с. Ладомирово монастир, з якого поширювалися великоросійська православна пропаганда. Повідомлялося, що після визнання чехословацьким урядом СПЦ, савватіївський напрям класифікувався як незаконний. Крім того, Бобрик стверджував, що архієпископ добре відомий як чеський церковний авантюрист (МОЛ 1).

Аналогічна робота проводилася із православним священиками в Трансільванії. Внаслідок тиску до складу автокефальної церкви погодилися увійти 15 приходів, із яких 11 були румунськими та 4 угорськими. У Закарпатті до цього утворення на літо 1940 р. дали згоду приєднатися 20 священиків. Коли разом із двома приходами в Угорщині налічилося 37 парафій, Міністерство освіти і культів звернулося до архієпископа Савватія з проханням про призначення Попова своїм адміністратором в королівстві (ГА УСБУ 1: 92). 26 вересня 1940 р. Савватій видав наказ, підпорядкувавши о. Михайлу православні парафії на Закарпатті. 10 квітня 1941 р. єпископ Володимир (Раїч) був заарештований та інтернований у м. Вац, а вже 19 липня 1941 р. його вислали до Сербії. 27 квітня 1941 р. уряд видав наказ про заснування Угорсько-Русинської православної церкви, керівництво якою доручило М. Попову (ШКАРОВСКИЙ 2008: 159).

Таким чином, завершився перший, складний етап розвитку православної церкви на Закарпатті, що характеризувався спробою формування нової структури у вигляді Угорської автокефальної церкви. Будапештський уряд намагався досягнути домовленостей із СПЦ, схиливши новопризначеного єпископа Володимира до співпраці. Розуміючи, що діяльність сербського архієрея не буде співпадати із національними інтересами Угорщини, Міністерство освіти і культів використало церковне розділення, що існувало між православним з початку 1920-х рр. і звернулося до празького архієпископа Савватія (Врабец). Зважаючи на той факт, що прихильників у константинопольської юрисдикції було не багато, уряд задіяв фінансовий тиск, що вилився у затримці виплат священикам-раїчівцям і призначення грошової допомоги «савватіївцям». Цей крок, а особливо усунення єпископа Володимира дали можливість проголосити утворення Угорсько-Русинської православної церкви, котра, як показав час, виявилася недієздатною.

#### **Список використаних джерел та літератури**

АЛФАВИТНЫЙ 1914 – Алфавитный список населенных мест Области войска Донского Приложение: Карта-справочник Области войска Донского. Новочеркасск: Областная войска Донского типография, 1915. 640 с.

АРХИВ СИНОДА 1 – Архив Светог архијерејског синода Српске православне Цркве (Београд) (далі – Архив синода СПЦ). Папка: Епископ Банатски, Митрополит Загребачки Дамаскин. АСБр 87/Зап. 126, 9/22 јунија 1938 г.

АРХИВ СИНОДА 2 – Архив синода СПЦ. Папка: Епископ Мукачевско-Прјашевски Владимир (далі – Владимир). АСБр \_/Зап. 130, 9/22 јунија 1938 г.

АРХИВ СИНОДА 3 – Архив синода СПЦ. Владимир. Број 833/ пов. / 38, 12 avgusta 1938 g.

АРХИВ СИНОДА 4 – Архив синода СПЦ. Владимир. Вг. 4728/ 38, 15 августа 1938 г.

АРХИВ СИНОДА 5 – Архив синода СПЦ. Владимир. Мукачево, 19 септембра 1938 г.

АРХИВ СИНОДА 6 – Архив синода СПЦ. Владимир. Вг. 7059/ 38, 1979/938 г.

АРХИВ СИНОДА 7 – Архив синода СПЦ. Владимир. Вг. 8241/ 29 новембра 1938 г.

АРХИВ СИНОДА 8 – Архив синода СПЦ. Владимир. 25 новембра 1938 г.

АРХИВ СИНОДА 9 – Архив синода СПЦ. Владимир. 9 децембра 1938 г.

АРХИВ СИНОДА 10 – Архив синода СПЦ. Владимир. 29 новембра 1939 г.

АРХИВ СИНОДА 11 – Архив синода СПЦ. Владимир. 1 јануара 1940 г.

АРХИВ МПЄ 1 – Архив Мукачівської православної епархиї. Веніамін (Керечанин), ігумен. Лист до епархијального управліня в Мукачеві від 10. 06. 1940 р.

АРХИВ МПЄ 2 – Архив Мукачівської православної епархиї. Володимир (Раїч), епископ. Скарга регентському комісару З. Перені в Ужгород за № 25/40 від 4 сїчня 1940 р.

АРХИВ МПЄ 3 – Архив Мукачівської православної епархиї. Володимир (Раїч), епископ. Скарга міністерському раднику при регентському комісарі в Ужгороді Ю. Марині за № 58/40 від 15 сїчня 1940 р.

АРХИВ МПЄ 4 – Архив Мукачівської православної епархиї. Макарій (Вадюн), іером. Донесення Єпархијальному Управліню в Мукачево за № 1/1940, Данилово, 2 сїчня 1940 р.

АРХИВ МПЄ 5 – Архив Мукачівської православної епархиї. Список священников Мукачевско-Пряшевской епархии, 1939 г. На 11 арк.

АРХИВ МПЄ 6 – Архив Мукачівської православної епархиї. Володимир (Раїч), епископ. Скарга регентському комісару З. Перені в Ужгород за № 97/40 від 24 сїчня 1940 р.

АРХИВ МПЄ 7 – Архив Мукачівської православної епархиї. Особові справи православногo духовенства. Ілюк Йосиф, священник. На 67 арк.

БЕНЬКО 1996 – БЕНЬКО Н. Міжконфесійні відносини на Закарпатті в політичних подїях 1938-1939 рр. // Науковий збірник Закарпатського краєзнавчогo музею. Вип. II. Ужгород, 1996. С. 103-119.

БУДИМСКА 1933 – Будимска епархија // Гласник, службени лист Српске православне патријаршије. 1933. 27 квітня. С. 265.

ВЕГЕШ, ТОКАР – Вегеш М., Токар М. Перший Віденський арбітраж // <http://www.zakarpattia.com/?p=885> [останній візит 15 сїчня 2018 р.].

ВУКОВИЋ – Вуковић Сава. Покушај стварања мађарске православне цркве у току Другог светског рата // [http://www.novisrblijak.narod.ru/PDF\\_files/Razni/rokusaj\\_stv\\_madj\\_rc.pdf](http://www.novisrblijak.narod.ru/PDF_files/Razni/rokusaj_stv_madj_rc.pdf). С. 1-30. [останній візит 15 сїчня 2018 р.].

ГА УСБУ 1 – Галузевий архів УСБУ, м. Київ. Архївна крим. справа № 75886 фп. (Попов М.М.). На 474 арк.

ГА УСБУ 2 – Галузевий архів УСБУ, м. Київ. Архївна крим. справа № 75890 фп. (Якуб Є.Д.). На 57 арк.

ГАРФ 1 – ГАРФ. Ф. 6343. Архиерейский Синод Русской Православной Церкви за границей. Сремске-Карловцы. Оп. 1. Опись дел Архиерейского Синода РПЦ за границей. 1917-1940 гг. Дело 27. Журнал заседаний Временного архиерейского синода. Подлинный, № 4. 12 октября 1922. На 4 л.

ГАРФ 2 – ГАРФ. Ф. 6343. Оп. 1. Дело 30. Журнал заседаний Временного архиерейского синода. Подлинный, № 7. 2 декабря 1922. На 4 л.

- ГАРФ 3 – ГАРФ. Ф. 6343. Оп. 1. Дело 53. Журнал Архиерейского синода. Подлинный, № 30. 10 апреля 1924. На 5 л.
- ГАРФ 4 – ГАРФ. Ф. 6343. Оп. 1. Дело 122. Журнал Архиерейского синода. Подлинный, № 101. 30 мая 1932. На 8 л.
- ГАРФ 5 – ГАРФ. Ф. 6343. Оп. 1. Дело 344. Дело об увольнении М.Попова с поста настоятеля евангельского прихода в Вене и высылке его из Венгрии. 9 ноября 1931 - 30 июля 1932. На 106 л.
- ГАРФ 6 – ГАРФ. Ф. 6343. Оп. 1. Дело 345. Дело о самочинном богослужении в Карпатской Руси протоиерея М.Попова. 25-28 ноября 1940. На 36 л.
- ГАРФ 7 – ГАРФ. Ф. Р-7021. Чрезвычайная государственная комиссия по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников и причиненного ими ущерба гражданам, коллективным хозяйствам (колхозам), общественным организациям, государственными предприятиями и учреждениями СССР. Оп. 62. Дела по Закарпатской области УССР, 1945–1946 гг. Дело 5. Материалы о злодеяниях немецко-венгерских захватчиков над гражданами в г. Тячево и Тячевском округе. 1946. На 73 л.
- ДАЗО 1 – ДАЗО. Ф. 21. Крайове Управління Підкарпатської Русі, м. Ужгород. Оп. 9. Спр. 1200. Особова справа православного священника Якуб Івана (1933-1936). На 86 арк.
- ДАЗО 2 – ДАЗО. Ф. 43. Ужгородський окружний уряд, м. Ужгород. Оп. 1. Спр. 1518. Заявлення греко-католиків села Ярок о вступленні в православну церкву. На 47 арк.
- ДАЗО 3 – ДАЗО. Ф. 109. Міністерство культу, шкіл та народної освіти Карпатської України, м. Хуст. Оп. 1. Спр. 461. Тимчасовий статус української православної митрополії, листування з управління Мукачівсько-пряшівської єпархії про приїзд єпископа, про призначення особистої дотації єпископу (2 грудня 1938-2 березня 1939). На 46 арк.
- ДАНИЛЕЦЬ 2010 – Данилець Ю. Пастырская деятельность епископа Владимира (Раича) в Закарпатье накануне и в годы Второй мировой войны // Вестник Пермского университета. История. 2010. Вып. 1 (13). Война и российское общество. – Пермь, 2010. С. 21-29.
- ДАНИЛЕЦЬ 2015 – Данилець Ю. Трансформації в житті православної церкви на Закарпатті в 1939-1945 гг. // Русин. 2015. №2. С. 61-79.
- ДАНИЛЕЦЬ 2007 – Данилець Ю. Релігійна діяльність Михайла Попова на Закарпатті в 1938-1944 роках // Українське релігієзнавство. 2007. № 43. С. 99-105.
- ДАНИЛЕЦЬ 2008 – Данилець Ю. Православна церква в Карпатській Україні (1938-1939) // Науковий вісник. Вип. 4-5 / Ужгородська Українська богословська академія ім. св. Кирила та Мефодія – Карпатський університет ім. А. Волошина. Ужгород, 2008. С. 7-10.
- ДАНИЛЕЦЬ 2009 – Данилець Ю. Діяльність архієпископа Савватія (Врабець) на Підкарпатській Русі у 1920-1930-х рр. // Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. Збірник наукових праць. Вип. 10. Львів, 2009. С. 135-146.
- ДАНИЛЕЦЬ 2013 – Данилець Ю. До питання про діяльність архієпископа Савватія (Врабець) на Підкарпатській Русі в 1923-1931 рр. // Наукові записки Ужгородського університету. Серія: Історично-релігійні студії. Випуск 2. Ужгород, 2013. С. 88-107.
- ДАНКО 1994 – Данко О. Угорська політика відносно православної церкви в 1939-1944 рр. // Культура Українських Карпат: традиції і сучасність. Матеріали міжн. наук. конф. – Ужгород: Гражда, 1994. С. 349-364.
- ДАНКО 1999 – Данко О. Православна церква на Закарпатті // Закарпаття під Угорщиною 1938-1944 рр. / Упор. та передм. В. Маркуся та В. Худанича. Ужгород: Гражда, 1999. С. 165-181.
- КИШ 2010 – Киш Э. Православная Церковь в Венгрии в XX столетии // Православная Церковь в Восточной Европе. XX век // Под ред. Кристин Шайо / Пер. с фр. К.: АОО І ЕЮА.А. 2010. С. 203-225.

- НАШ 1939 – Наш православный владыка Владимир // Православный вестник. 1939. №1. С. 5.
- НИВЬЕР 2007 – Нивьер А. Православные священнослужители, богословы и церковные деятели русской эмиграции в Западной и Центральной Европе, 1920–1995: биограф. справ. М.; Париж, 2007. 573, [2] с.: ил.
- ОФІЦИНСЬКИЙ 1997 – Офіцинський Р. Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939-1944) / Передм. В. Задорожного. К.: Ін-т історії України НАН України, 1997. 244 с.
- СВЯТО-ТРОИЦКИЙ 2005 – Свято-Троицкий монастырь. Памятка к 75 летию. Джорданвилль, 2005. 208 с.
- ХЛАНТА 1996 - Хланта О. Деякі питання керівництва Мукачівською єпархією православної церкви в Закарпатській Україні // Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею. Вип. II. Ужгород, 1996. С. 103-119.
- ХЛАНТА 1998 – Хланта О. Православна церква на Закарпатті у складі Угорщини (березень 1939 – жовтень 1944 р.) // Українські землі в роки Другої світової війни. Науково-методичний збірник матеріалів конференції (Ужгород, 19 грудня 1997 р.). Ужгород, 1998. С. 164-170.
- ХЛАНТА–ОФІЦИНСЬКИЙ 2000 – Хланта О., Офіцинський Р. Про один із закарпатоукраїнських епізодів міжнародно-релігійного контексту (Діяльність Михайла Попова, адміністратора Мукачівської православної єпархії у 1938-1944 роках) // Україна на міжнародній арені у ХХ столітті. Науково-методичний збірник матеріалів конференції на допомогу учням шкіл і студентам (Ужгород, 13 травня 1999 р.). Ужгород: Патент, 2000. С. 61-84.
- ЦЕРКОВНАЯ 1939 – Церковная хроника // Православный вестник. 1939. С. 14.
- Шадрина 2014 - ШАДРИНА А. Храмы Донской и Новочеркасской епархии конец XVII века – 1920 г. Справочник / Отв. редактор А.В. Венков. Ростов н/Д: Антей, 2014. 440 с.
- ШКАРОВСКИЙ 2008 – Шкаровский М. Православная Церковь в Венгрии в 1939-1945 гг. // Церковь и время. 2008. № 2 (43). С. 149-191.
- KÉPVISELŐNÁZI 1942 – Képviseelőházi napló, 1939. XIII. kötet: 1942. február 5. - 1942. június 12. Budapest. Athenauem, 1942. P. 379-381.
- MAGYAR 2016 – Magyar I., PROT. Historia cirkevnej obce Zosnutia Presvatej Bohorodičky (od zabozenia a ustanovenia Maddarskej Pravoslavnej eparchie). Rigorozna praca. Prešovská univerzita v Prešove. Pravoslávna bohoslovecká fakulta. Prešov, 2016. 250 s.
- MAREK–BUREHA–DANILEC 2009 – Marek P., Bureha V., Danilec J. Arcibiskup Sawatij (1880 – 1959). Nástin života a díla zakladatelské postavy pravoslavné církve v Československé republice. K 50. výročí úmrtí (1959 – 2009). Olomouc, Univerzita Palackého 2009. 250 s.
- MOL 1 – MOL. K-28. Nemzetiségi és kisebbségi osztály. 108-tétel. Karpataljai gorogkeleti egyhazi ugyek. 1939-D-16257.
- MOL 2 – MOL. K-28. 108. 1939-P-19384.
- MOL 3 – MOL. K-28. 108. 1939-P-19582.
- MOL 4 – MOL. K-28. 108. 1939-T-16887.
- MOL 5 – MOL. K-28. 108. 1940-D-15105.
- MOL 6 – MOL. K-28. 108. 1940-L-16560.
- MOL 7 – MOL. K-28. 108. 1940-L-18415.
- MOL 8 – MOL. K-28. 108. 1939-H-17354.
- PLURIMUS 1941 – Plurimus. A keleti orthodoxia Magyarországon // Magyar szemle. 1941. Majus. Old. 285-291.
- SEIDE 1972 – Seide G. Die ungarische orthodoxe Kirche // Ungarn-Jahrbuch. Jahrgang. 1972. Band 4. S. 101-114.
- SZEGED 1994 – Szeged története 4. (1919-1944). Szerkesztette: Serfőző Lajos. Szeged, 1994. 798 oldal.

SZLÁV – Szláv filológia a Szegedi Egyetemen // <http://www.arts.u-szeged.hu/szervezeti-felepites/intezet-tortenete/szlav-filologia-szegedi> [останній візит 15 січня 2018 р.].  
TILKOVSKY 1967 – Tilkovszky L. Revizio es nemzetisegpolitika Magyarorszagon (1938-1941). Budapest: Akademiai Kiado, 1967. 349 oldal.

#### **ORTHODOX CHURCH IN TRANSCARPATHIA, 1938 - BEGINNING 1941.**

*Jurij Danilets*

*The article analyzes the first stage of the activity of the Orthodox Church in Transcarpathia in 1938 - early 1941. The author traces the peculiarities of the church policy of Hungary in the province, focusing on political aspects. The question of the persecution of the Orthodox after the Vienna Arbitration and the attempt to form their own Hungarian autocephalous church has been clarified. Considerable attention is paid to the church separation between the Orthodox, which contributed to the realization of Hungarian authorities. The periodization of the activity of the Orthodox Church within the Hungarian Kingdom is proposed.*

**Key words:** *bishop, priest, church, government, jurisdiction.*



### **Карпатоукраїнські студенти і угорська політика щодо Підкарпатської Русі 1930-х рр.**

*В пропонованій статті зроблено спробу проаналізувати та дати оцінку ставленню карпатоукраїнських студентів до ревізійної політики Угорського Королівства стосовно Підкарпатської Русі у період 1930-х рр. Автором наведено ряд переконливих фактів, які свідчать, що карпатоукраїнське студентство у переважній більшості сприймало угорський ревізійнізм вкрай негативно.*

**Ключові слова:** студенти, Угорщина, Чехословаччина, Підкарпатська Русь, ревізійнізм

Період 1921–1938 рр. у чехословацько-угорських відносинах дослідники часто асоціюють із явищем угорського ревізійнізму. На практиці воно означало зусилля угорського уряду спрямовані на перегляд (ревізію) міжнародних документів (передусім – Тріанонського мирного договору від 4 липня 1920 р.), які легалізували відторгнення від Угорщини частини територій. Об'єктом претензій угорської сторони, зокрема, була територія сучасного Закарпаття, включена до Чехословацької Республіки під назвою Підкарпатська Русь. У історіографії угорська ревізійністська політика нерідко ототожнюється із терміном «іредентизм». У дослівному перекладі з італійської означає рух за звільнення територій, які перебувають під чужим пануванням. З найсучасніших досліджень присвячених темі ревізійністської політики Угорського Королівства щодо Підкарпатської Русі слід відзначити публікації Володимира Гирі (ГИРЯ 2012), Даріуша Домбровського (ДОМБРОВСЬКИЙ 2012: 64-146), Андрія Пушкаша (ПУШКАШ 2006: 79-84, 99-160) та Олександра Пеганова (ПЕГАНОВ 2010).

Реалізація угорської ревізійністської політики відбувалася як на міжнародному рівні, так і безпосередньо на теренах Підкарпатської Русі, де інструментом її здійснення слугували угорські етнічні партії та деякі політичні сили, кістяк яких складала місцеві українці лояльні Угорщині (найвиразнішим з них був «Автономный Земледельский Союз», лідери якого у міжвоєнний період були платними агентами угорського уряду). У 1930-х рр., будучи присутнім у внутріполітичному житті Підкарпатської Русі, угорський ревізійнізм прямо чи опосередковано зачіпав усю активну частину населення краю. Торкався він й карпатоукраїнських студентів, які здобували освіту у високих школах Чехословаччини та являли собою наймолодше покоління активної місцевої інтелігенції (під визначенням «карпатоукраїнські студенти» розуміємо студентів, як походили з населених пунктів сучасної Закарпатської області (Україна) та Пряшівського краю (Словаччина) та ідентифікували власну національність адекватними тому часу етнонімами: «русин», «підкарпатський русин», «руський», «карпаторосс», «руський», «українець» та ін.). У пропонованому дослідженні на основі аналізу розрізнених фактів та подій періоду 1930-х рр. ми спробуємо встановити та

оцінити ставлення карпатоукраїнського студентства до ревізійоністської політики Угорщини стосовно Підкарпатської Русі.

Говорячи про карпатоукраїнське студентство, зауважимо, що у міжвоєнний період ця спільнота (зрештою, як і старша частина інтелігенції) була розділена за принципом національно-мовної ідентичності. Найбільш чисельними студентськими групами були русофільська та народовецька (українофільська). Відповідним чином утворювалися і карпатоукраїнські студентські товариства в університетських містах ЧСР. Так, у Празі русофільське студентство було представлено товариством «Возрождение» (засновано 1920 р.) – найбільшою карпатоукраїнською студентською організацією в ЧСР і низкою дрібніших об'єднань партійно-політичного, конфесійного та соціального спрямування. У 1930-х рр. за принципом «Ворождения» були створені товариства «Добрянський» у Братиславі (1932 р.) та «Верховина» у Брно (1936 р.). Названі товариства входили до «Центрального Союзу Подкарпаторусских Студентов» (ЦСПС), який був членом Центрального Союзу Чехословацького Студентства («Ústřední Svaz Československého Studentstva») та на рівні держави сприймався вважався верховна структура «студентів-русинів». У свою чергу студенти-народовці гуртувалися в лавах Союзу Підкарпатських Руських Студентів (базова організація у Празі, філія у Братиславі, осередок у Брно), який з кінця 1920-х рр. стояв на проукраїнській національно-мовній платформі (КУЦОВ 2015: 386-397). Русофільське крило, яке за чисельністю суттєво переважали народовецьке та складалося зі студентів з різними політичними уподобаннями (у т.ч. й прихильників «Автономного Земледельського Союзу») серед чеської громадськості сприймалося як потенційно-вразливе до угорської ревізійоністської політики. Саме тому участь студентів-русифілів у політичних заходах (особливо тих, які стосувалися проблем автономії та територіальної приналежності Підкарпатської Русі) викликала посилену увагу як збоку чеської преси, так і збоку правоохоронних органів.

Першою резонансною акцією, яка опосередковано вказувала на ставлення русофільського студентства до проблеми угорського ревізійонізму, стали збори, проведені 28 березня 1931 р. у Празі за ініціативи товариства «Возрождение». Захід було присвячено обговоренню (фактично – критиці) законопроекту «Про автономію Підкарпатської Русі», який напередодні подав до парламенту лідер «Автономного Земледельського Союзу» Іван Куряк спільно з депутатами від німецької та угорської національних меншин. Обурення студентів викликала саме участь у цьому процесі угорських та німецьких парламентарів, більшість з яких не мала жодного відношення до Підкарпатської Русі. Відповідними ми були й виступи під час обговорення – законопроект було названо «небезпечною політичною махінацією», головуєчий зборів студент-юрист Василь Лендьел різко засудив бажання німецької та угорської меншин вмішуватися в приватні справи Підкарпатської Русі, а інший доповідач студент Іван Андрашко додав, що вимога автономії для Куртяка – лише елемент агітаційної роботи, а в дійсності переслідує антидержавні цілі. У резолюціях зборів, зокрема, зазначалося, що Підкарпатська Русь, добровільно приєдналася до

Чехословаччини і тому у домаганнях автономного статусу не потребує допомоги ані угорців, ані німців (NÁRODNÍ LISTY 1: 2).

Тим не менше тривале затягування офіційної Праги із вирішенням питання автономії, помітна чехізація культурно-освітнього життя та наростаюча економічна криза сприяли поступовому поширенню серед молодих русофілів опозиційних настроїв та негативного ставлення до представників чеської нації. Іноді ці настрої ставали причиною неприємних інцидентів. Один із них мав місце 21 лютого 1932 р. в Ужгороді. Того дня в місті завершив роботу з'їзд Центрального Союзу Чехословацького Студентства, участь в якому взяли делегати центральних студентських об'єднань Чехії, Моравії, Словаччини та Підкарпатської Русі (карпатоукраїнське студентство на правах господарів представляли русофільські організації-члени ЦСПС). Ввечері того ж дня на одній з ужгородських вулиць поліція затримала активних діячів «Возрождения», студентів-правників Олексія Ільковича, Антона Іванчо та Івана Ковача, які спровокували сутичку з групою чеських студентів та вигукували образливі гасла. Подія розглядалася не як банальне хуліганство, а – антидержавний вчинок. На такий висновок поліцію, безумовно, наштотували особи самих винуватців інциденту. Передовсім це стосувалося О. Ільковича, який на той момент вже перебував під слідством за порушення закону «Про захист республіки» (причиною послужила сварка з охоронцем однієї з празьких лікарень 8 грудня 1931 р., підчас якої студент допустив образливі висловлювання на адресу чеської нації; 29 червня 1932 р. за цей вчинок його засудили на 1 місяць ув'язнення). Підозри викликав і А. Іванчо, який у цей час працював парламентським помічником І. Куртяка. Слідство по цій справі тривало кілька місяців, але антидержавна діяльність підозрюваних так і не була доведена (ДАЗО 3: арк. 141-144). Попри це подібні випадки безумовно кидали тінь на організації студентів-русофілів, справляючи враження про наявність серед їх активу антидержавних настроїв.

Ці враження суттєво підсилила резонансна акція проти мовної політики ЧСР, організована студентами у червні того ж року у Празі. На початковому етапі вона анонсувалася як «дебатная вечеринка» товариства «Возрождение» на тему «Языковая практика и положение русского языка на Подкарпатской Руси» і була запланована на 4 червня 1932 р. у празькій у кав'ярні «Metro». Офіційне запрошення на захід було надіслано й українофільському «Союзу Підкарпатських Руських Студентів» (НАР: арк. 92). Однак згодом (певно, через побоювання офіційно втягувати «Возрождение» у політику), організацію заходу взяв на себе комітет з 5 студентів-русофілів, очолюваний «куртяківцями» Олександром Ладижинським та вже згадуваним Антоном Іванчо, а його проведення перенесли на 9 червня. У запрошеннях, які комітет розіслав карпатоукраїнським студентським товариствам, акція фігурувала вже як «протестное собрание» проти наслідків мовного розпорядження уряду ЧСР №122 від 1926 р. «Комитет просит Вас известить о собрании всех своих членов и появиться корпоративно, так как языковое распоряжение убивает наши общие надежды привести когда то к жизни на Подк. Руси наши

языковые права», – йшлося у запрошенні, надісланому на адресу «Союзу Підкарпатських Руських Студентів» (НАР: арк. 96).

З невідомих причин збори відбулися не 9 червня, як планувалося, а днем пізніше у актовій залі празького Академічного Дому. Відкрив їх член ініціативного комітету Олексій Фаринич, а головуючим обрали Олексія Ільковича. Крім них з членів «Возрождения» промови виголосили: голова Василь Лендєл, Олександр Ладижинський, Іван Шлепецький, Антон Іванчо, та Василь Химинець. З представників «Союзу Підкарпатських Руських Студентів» виступили: секретар Михайло Русинко, Павло Добровський, Іван Горват, Василь Федак та Микола Копач. Усі промовці різко критикували розпорядження уряду ЧСР від 1926 р. та його наслідки для Підкарпатської Русі. Поступово захід перейшов у вимогу автономії, а по завершенні зборів група студентів на чолі із О. Ладижинським вирушила до приватного помешкання міністра закордонних ЧСР справ Едварда Бенеша, де влаштувала мітинг, співаючи крайовий гімн та вимагаючи негайного надання Підкарпатській Русі автономії. Акцію зупинило лише втручання поліції: О. Ладижинський був заарештований за порушення громадського спокою, а ще 25 учасників мітингу на короткий час були затримані та допитані (ДАЗО 1: арк. 41-45).

Інцидент, що в короткий час став надбанням угорських інформагенцій (HUNGARICANA: 1) і цілком міг бути спланованою провокацією, давав вагомі підстави підозрювати його організаторів у діяльності на користь Угорщини. Саме цим пояснюється майбутня ретельна увага до лідерів протесту з боку чехословацьких спецслужб. За даними дослідників, у поліцейських звітах датованих кінцем 1932 р. Ількович та Ладижинський вже чітко розглядалися як потенційні агенти угорського іредентизму (ВАНАТ 1979: 285). Зокрема, значну увагу поліція приділила промові О. Ладижинського на «II-м Съезде карпаторусского студенчества» (Ужгород, 1 липня 1933 р.), в якій той ставив під сумнів зовнішню політику ЧСР та вимагав ревізії кордонів з Румунією (ДАЗО 2: арк. 80). Забігаючи наперед, відзначимо, що 26 квітня 1935 р. поліція на короткий час затримала Ладижинського, котрий щойно повернувся з Німеччини. За повідомленням преси, його запідозрили у шпіонажі на користь Угорщини та «гітлерівців», однак після обшуку і допиту він був звільнений (ДНЕВНИК: 3). Натомість небезпідставними врешті виявилися підозри щодо О. Ільковича. Працюючи у 1935-1936 рр. журналістом ужгородської газети «Русский Вестник» та інформагенції КАРУС, той у своїх статтях різко критикував політику ЧСР щодо «карпатоусского народа» та фактично виконував функції зв'язкового між тогочасним лідером «Автономного Земледельського Союзу» Андрієм Бродієм та секретарем «Карпаторусского Комитета Америки» Олексієм Геровським (Геровський у той час вже був відомий закликами про відрив Підкарпатської Русі від ЧСР та розглядався чехословацькими спецслужбами як прихильник угорського іредентизму). Наприкінці 1936 р. Ількович був заарештований та невдовзі засуджений за антидержавну діяльність (ВАНАТ 1979: 284). Вийшовши на волю восени 1938 р., він вже не приховував про-угорських симпатій і після Віденського арбітражу публічно виступав за

приєднання Карпатської України до Угорщини (ГРЕНДЖА-ДОНСЬКИЙ 2002: 64). До слова, у діяльності на користь Геровського та угорських урядових кіл поліція у 1937 р. підозрювала й близького товариша Ільковича – студента Празької консерваторії Еміла Сухого. Однак достатніми доказами його вини правоохоронці не володіли (ДАЗО 4: арк. 32, 56).

Проте наведені приклади були радше виключенням, аніж відображенням реальних настроїв у середовищі студентів-русофілів. Їх офіційні структури й надалі відмежовувалися від найменших ревізійністських проявів і неодноразово публічно виступали за збереження територіальну цілісність ЧСР. Чимало підтверджень цього знаходимо впродовж 1933–1935 рр. Так 3 лютого 1933 р. у Празі за ініціативою «Ворожденья» відбулися збори на тему «Ревізійністська пропаганда та Підкарпатська Русь». З доповідями виступили студенти Іван Андрашко, Василь Анталовський та Іван Ковач, а у резолюціях зборів було засуджено «брехливу агітацію угорських іредентистів – домашніх та зарубіжних» та зазначалося, що студентство виступає проти будь-яких посягань на цілісність ЧСР (ДАЗО 2: арк. 19-20.). 28 травня 1933 р. ті ж самі І. Андрашко та В. Анталовський, вочевидь не без підтримки крайової влади, організували в Мукачеві мітинг проти ревізійнізму за участі близька 400 осіб. У виступах піддавалася осуду політика мадяризації, що проводилася в краї до 1919 р. Карпатські русини не мають причин сумувати за угорською тиранією, через це відкидають намагання Угорщини щодо ревізії кордонів. У цьому ж контексті критиці були піддані «місцеві поплічники угорського ревізійнізму», зокрема – новообраний депутат парламенту лідер АЗС Андрій Бродій. Аналогічну акцію, проте вже за участі 5000 осіб, названі студенти провели 2 червня 1933 р. в Ужгороді. Примітно, що повідомлення про обидві події зайняли перші шпальти чеських про урядових видань (LIDOVÉ NOVINY 1: 1; LIDOVÉ NOVINY 2: 1). А 1 липня того ж року на II з'їзді «карпаторусского студенчества» згаданий І. Андрашко перервав виступ А. Бродія, публічно звинувативши його у співпраці з угорським урядом. Репліка Андрашка тоді викликала в залі хвилю оплесків та змусила лідера АЗС залишити захід (ДАЗО 2: арк. 80). До перерахованих фактів додамо, що 10 листопада 1933 р. голова ЦСПС Степан Анталовський виступив на маніфестації чехословацького студентства, що пройшла під гаслом «за єдність республіки, проти ревізійнізму» (NÁRODNÍ LISTY 2: 2). А 8 травня 1934 р. новообраний голова ЦСПС Василь Тудошій, промовляючи на урочистих зборах празької громадськості з нагоди 15-річчя входження Підкарпатської Русі до ЧСР, закликав усіх присутніх будь-якою ціною зберегти цілісність держави (POLEDNÍ LIST: 4).

Але найбільш промовистим епізодом, який свідчив про неприйняття карпатоукраїнським студентством угорського ревізійнізму, стала реакція на діяльність вже згаданого О. Геровського. З віднайденої дослідниками кореспонденції Геровського відомо, що на середину 1930-х рр. той був твердо переконаний у необхідності повернення Підкарпатської Русі Угорщині (ПУШКАШ 2006: 105). Відповідною була і його публічна риторика, що викликала занепокоєння чехословацької влади, та спонукала до інформаційної боротьби з ревізійністськими тенденціями серед

карпатоукраїнської діаспори у США. Наприкінці 1935 р. на шпальтах ужгородської газети «Карпаторусское Слово» (видання Народно-соціалістичної партії Е. Бенеша), а згодом й окремою брошурою, було опубліковано «Воззвание» до «американских карпатороссов», яке підписали посадовці ЦСПС: Василь Тудошій, Степан Анталовський та Василь Крайняниця. У ньому студенти закликали представників діаспори не піддаватися на провокації О. Геровського та наголосили, що молода інтелігенція Підкарпатської Русі виступала, виступає й виступатиме за збереження цілісності ЧСР (КАРПАТОРУССКОЕ СЛОВО: 2). Як згадував пізніше сам Геровський, цей документ дипломатичні представництва ЧСР розсилали усім карпатоукраїнським емігрантам у Америці (ГЕРОВСКИЙ 1977: 228). Наведені факти свідчать, що студенти не лише активно виступали проти угорської ревізіоністської політики, але й діяли у цьому питанні у тісній співпраці з чехословацьким урядом.

На середину 1930-х рр. між урядами Угорщини та Польщі були досягнуті домовленості про об'єднання зусиль, наріжним каменем яких стала ідея спільного кордону. Вона передбачала відділення Підкарпатської Русі від ЧСР та її включення до складу Угорщини. Агентом інтересів Польщі у Підкарпатській Русі у цей період виступав амбітний політик Стефан Фенцик, який на початку 1935 р. створив «Русскую Национально-Автономную партию» (РНАП) та невдовзі здобув мандат депутата Національних Зборів ЧСР. На відміну від Куртяка та Бродія С. Фенцику ще до створення власної партії вдалося здобути прихильність значно ширшого кола академічної молоді. Цьому сприяли його регулярна спонсорська підтримка студентів та панславістські гасла (на кшталт – «неделимая русская культура от Попрада до Владивостока»), які користувалися неабиякою популярністю серед членів «Возрождения». Деякі з них з часом увійшли до виконкому РНАП, стали співробітниками центрального апарату партії та партійної періодики. Попри суттєву контрпропаганду збоку опонентів партія Фенцика до осені 1938 р. залишалася найпопулярнішою серед студентів-русофілів у Празі та Брно, а її члени та прихильники у цей період обіймали більшість керівних посад у «Возрождении», ЦСПС та інших тамтешніх земляцьких об'єднаннях. Примітно, що у цей час студенти-фенциківці почали регулярно відвідувати Польщу. Так, ще у серпні 1934 р. Василь Тудошій, Еміліан Іванчо та Юлій Попович побували у Варшаві на конгресі польської діаспори, а впродовж 1935–1937 рр. понад 10 «возрожденцев» за сприяння Фенцика здобули стипендії польського уряду та пройшли семестрові стажування (у т.ч. неодноразово) у високих школах Варшави, Кракова та Познані. В існуючій ситуації такі поїздки виглядали вкрай підозріло, тому поліція ініціювала з цього приводу спеціальне розслідування. Тривало воно кілька років, були ретельно вивчені біографії та характеристики недавніх стипендіатів, а кілька з них були допитані. Однак знайти підтвердження, що студенти крім навчання виконували у Польщі яку-небудь античехословацьку місію, слідчі так і не змогли (ДАЗО 4: арк. 8-64).

Павло Цібере, який у ті часи теж навчався у Празі та був членом «Возрождения», згодом категорично заявляв, що група «возрожденцев»,

орієнтована на Фенцика (її лідерами він називав С. Анталовського та І. Ковача), була про-угорською та ставила за мету «борьбу за присоединение Закарпатской Украины к Венгрии» (АУСБУ: арк. 34). На чому ґрунтувалися такі судження сказати важко, позаяк наявні факти (у т.ч. наведені нами вище) свідчать про протилежне. Саму співпрацю членів «Возрождения» С. Фенциком періоду 1934-1938 рр., на наше переконання, теж неможна вважати доказом їх про-угорської орієнтації, оскільки сам лідер РНАП у цей час не позиціонував себе як мадярон (у публічних виступах він різко критикував угорський ревізіонізм, діяльність О. Геровського, лідерів «Автономного Земледельського Союзу» та інших орієнтованих на Угорщину політиків), а про істину мету його співпраці з польським урядом студенти навряд чи могли бути обізнані. Нашу думку підтверджує і той факт, що напередодні Віденського арбітражу усі провідні організації студентів-русофілів у Празі (ЦСПС, «Возрождение», «Общество Греко-Католических Студентов», товариство павославних студентів «Пролом», «Карпаторусское студенческое общежитие» та Празька філія «Национального Совета Русской Молодежи») публічно висловилися за збереження Підкарпатської Русі у складі ЧСР та категорично відкинули ідею плебісциту про територіальну приналежність краю (PRAŽSKÉ NOVINY: 3).

На відміну від студентів-русофілів члени Союзу Підкарпатських Руських Студентів (СПРС) практично не викликали у чехословацьких спецслужб підозр у проугорських симпатіях (виняток становило хіба що затримання кількох членів організації після згадуваного мітингу біля помешкання Е. Бенеша). Діючи в унісон з іншими студентськими організаціями, СПРС 27 жовтня 1933 р. провів у Празі святкові збори з нагоди 15-річчя ЧСР, під час яких студенти виступили за цілісність держави та засудили ревізіоністську пропаганду. Тоді, зокрема, були виголошені доповіді Степана Росохи «Значіння 28 жовтня для нашої держави», Михайла Антала «28. жовтень і Підкарпатська Русь» та Вікентія Шандора «Ревізія – небезпека для Підкарпатської Русі і держави» (ПРОБОЄМ 1: 14). Що ж до власне угорського ревізіонізму, то позицію організації стосовно цього явища невдовзі чітко виклав її тодішній голова Степан Росоха у статті «Щоби було ясно». У ній автор констатував: «Мадярщина конче хоче дістати знов Підкарпаття. В тому напрямку веде вперту і послідовну агітацію, як на Підкарпатті через мадяронів, так і на міжнародному форумі» (ПРОБОЄМ 2: 3). Росоха вважав, що ідея плебісциту про повернення Підкарпатської Русі до складу Угорщини, яка раз по раз виринала у місцевому інформаційному просторі, в умовах економічної кризи є вельми небезпечною і починає набувати популярності серед широких верств населення. Її популяризації, на думку студента, сприяла активна діяльність русофілів, які у більшості своїй були мадяронами. Основну ж вину за такий стан справ голова СПРС покладав на саму Чехословаччину з її недолугою політикою щодо Підкарпатської Русі. Головними прорахунками чехословацької влади він вважав матеріальну підтримку русофільських і угорських організацій та часописів, а головне – слабку реакцію на прояви ревізіоністської агітації. Як приклад останнього пункту Росоха навів випадок із виступом на II з'їзді русофільського

студентства О. Ладжинського, «що публічно голосив ревізію мирних договорів потрібною і що до десь ще не відповів за свій вчинок» (ПРОБОЄМ 2: 1-4). Категоричну позицію проти ревізіонізму студенти-народовці висловили й восени 1938 р. напередодні Віденського арбітражу. 29 жовтня було підготовлено меморандум, який уповноваженні представники СПРС Павло Желтвай та Павло Коссей передали до дипломатичних представництв Німеччини, Італії, Румунії та Югославії. У ньому студенти, апелюючи даними офіційної статистики, наголошували на необґрунтованості будь-яких територіальних претензій Угорщини щодо Підкарпатської Русі, а також висловили власний рішучий протест проти такого варіанту. «Протестуємо проти прилучення Підкарпаття до Мадярщини, тому що це противиться волі нашого підкарпатського українського і цілого українського народу», – йшлося, зокрема, у документі (ДІЛО: 6; ЦДАГО України: арк. 2). Додамо також, що невдовзі чимало тодішніх членів СПРС брали участь у створенні Організації Народної Оборони «Карпатська Січ» та в її лавах брали участь у боях з угорськими окупантами (ПАГПРЯ 2010: 40-143)

Наведений нами приклад карпатоукраїнських студентів переконливо доводить, що за період перебування Підкарпатської Русі (Закарпаття) у складі Чехословаччини тут сформувалося ціле покоління активної інтелігенції, яка, незалежно від національно-мовної орієнтації та політичних уподобань, негативно сприймала будь-які прояви угорського ревізіонізму. Саме цим і пояснюється те, що впродовж наступного історичного етапу (1939-1944 рр.) молода карпатоукраїнська інтелігенція різними способами чинила спротив угорській владі у рідному краї.

#### **Список використаних джерел та літератури**

- АУСБУ – Архів Управління Служби безпеки України в Закарпатській області. – Ф. 7: Кримінальні справи на осіб, знятих з оперативного обліку. Спр. С-1890: Дело по обвинению Цибере Павел Петрович в 3 томах (13 октября 1947 г. – 25 ноября 1948 г.). Т. 1. 365 арк.
- ВАНАТ 1979 – Ванат І. Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини. – Книга перша (1918-1938). Пряшів: Словацьке педагогічне видавництво в Братиславі, Відділ української літератури, 1979. 420 с.
- ГЕРОВСКИЙ 1977 – Геровский А. Карпатская Русь в чешском ярме // Путями истории: Общерусское национальное, духовное и культурное единство на основании данных науки и жизни / под. ред. О.А. Грабаря. Нью Йорк, 1977. С. 227-259
- ГИРЯ 2012 – Гиря В. Угорська іредента в міжвоєнному Закарпатті («угорський фактор» у суспільно-політичному житті). Ужгород: Карпати, 2012. 200 с.
- ГРЕНДЖА-ДОНСЬКИЙ 2002 – Гренджа-Донський В. Щастя і горе Карпатської України: Щоденник. Мої спогади / Упоряд. та приміт. Д.М. Федака, вст. ст. В.І. Ільницький, Д.М. Федака. Ужгород: Закарпаття, 2002. 516 с., іл.
- ДАЗО 1 – Державний архів Закарпатської області. Ф. 2: Президія Крайового управління Підкарпатської Русі, м. Ужгород. 1928-1938 рр. Оп. 1. Спр. 120: Листування з Міністерством внутрішніх справ, поліційними і окружними урядами по питанню різних спілок, дружеств та товариств на Підкарпатській Русі (інформації про засідання) (4 січня 1932 – 20 грудня 1932). 102 арк.
- ДАЗО 2 – ДАЗО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 150: Листування з Міністерством внутрішніх справ, поліційними і окружними урядами по питанню діяльності культосвітніх товариств на



Підкарпатській Русі. Товариства: «Просвіта», «Духнович», карпатських студентів, учителів і інш. (2 липня 1932 р. - 20 грудня 1933 р.). 137 арк.

ДАЗО 3 – ДАЗО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 165: Листування з Міністерством внутрішніх справ, поліційними і окружними урядами про діяльність політичних партій, організацій і товариств (соціал-демократична партія, Українська військова організація, «Учительська громада», інформації про засідання) (24 лютого 1932 р. – 29 серпня 1934 р.). 179 арк.

ДАЗО 4 – ДАЗО. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 712: Переписка з Міністерством внутрішніх справ, поліційними і окружними урядами про виїзд підкарпатських студентів на з'їзд у Варшаву і надання студентам стипендій польськими властями» (11 серпня 1934 р. – 20 травня 1938 р.). 74 арк.

ДІЛО – Меморіал українського студентства до посольств чужих держав // Діло [Львів]. 1938. 1 листопада. – С. 6.

ДНЕВНИК – Арест карпаторусского студента // Дневник [Прага]. 1935. 28 апреля. С. 3.

ДОМБРОВСЬКИЙ 2012 – Домбровский Д. Польша і Закарпаття: 1938-1939 / Перекл. О. Снігурський. К.: Темпора, 2012. 392 с.

КАРПАТОРУССКОЕ СЛОВО – Воззвание Центрального Союза Подкарпаторусских Студентов в Ужгороде / За ЦСПС: В.И. Тудоший, председатель, С.В. Анталовский, председ. загран. ком., В.И. Крайняница, ген. секретарь // Карпаторусское Слово [Ужгород]. 1935. 25 ноября. С. 2.

КУЦОВ 2015 – Куцов К. Центральный Союз Подкарпаторусских Студентов (1928-1939) – верховная структура русинского студенчества в межвоенной Чехословакии: краткая история // Белоруссия и Украина: история и культура. Выпуск 5. Сборник статей / Гл. ред. Б. Н. Флоря. – Москва: Институт славяноведения РАН, 2015. С. 385-406.

ПАГПРЯ 2010 – Пагіря О. Карпатська Січ: Військове формування Карпатської України. К.: Темпора, 2010. 152 с. іл.

Пеганов 2010 – Пеганов А.О. Венгерский вопрос в межвоенной Чехословакии (1918-1939 гг.): внешнеполитический и внутривосточный аспекты // Российские и славянские исследования: Сборник статей. – Вып. 5 / Редкол. О.А. Янковский (отв. ред.) и др. Минск: БГУ, 2010. С. 203-210.

ПРОБОЄМ 1 – Студентський вісник // Пробоєм [Прага]. 1933. грудень. № 1. С. 14-15.

ПРОБОЄМ 2 – Росоха С. Щоби було ясно // Пробоєм [Прага]. 1933. грудень. № 1. С. 2-5.

ПУШКАШ 2006 – Пушкаш А. Цивилізація или варварство: Закарпаття 1918-1945. – Москва: Европа, 2006. 564 с.

ЦДАГО України – Центральный державный архив громадських об'єднань України. Ф. 269: Колекція документів «Український музей в Празі». Оп. 1: Документи і матеріали українських організацій, союзів, спілок, товариств і громад на еміграції. 1905-1948 рр. Спр. 897: Звернення Української народної ради «Український народ Підкарпаття» (1938 р.). Меморандум підкарпатських руських студентів високих шкіл в Празі з протестом проти приєднання Підкарпаття до Угорщини. Проекти статутів Товариства прихильників підкарпатських руських студентів високих шкіл, соціальної опіки над підкарпатським студентством високих шкіл в Ужгороді, регулямін драматичного гуртка «Верховина» при СПРС. Статистичні дані про СПРС в Празі та його філії у Братиславі та Брно (1936 р. – 1938 р.). – 11 арк.

HUNGARICANA – Csehországai és felvidéki lapszemle (1932 június 12). – 2 old. // Hungaricana: Hungarian Cultural Heritage Portal. – Режим доступу: [https://library.hungaricana.hu/en/view/Lapszemle\\_1932\\_06/?query=Ruszin%20di%C3%A1kok%20Benes%20&pg=578&layout=s](https://library.hungaricana.hu/en/view/Lapszemle_1932_06/?query=Ruszin%20di%C3%A1kok%20Benes%20&pg=578&layout=s).

LIDOVÉ NOVINY 1 – Rusíni proti revisionismu // Lidové Noviny [Brno]. 1933. 29 května odpoledne. S. 1.

LIDOVÉ NOVINY 2 – Velka manifestace proti revisionismu v Užhorodě // Lidové Noviny [Brno]. 1933. 3 června odpoledne. – S. 1.  
NAP – Národní archiv [České republiky], Praha. F. 820: Ruské a ukrajinské emigrantské spolky a organizace v ČSR – RUESO. 1918 -1945. Kart. 43. Ob.: Svaz podkarpatských rusínských studentů v Praze. 1927-1939. Sign. 268-1: Korespondence vedení spolku s ukrajinskými spolky a činiteli v ČSR (1932). Počet listů: 1-122.  
NÁRODNÍ LISTY 1 – A.V. Karpatoruské studentstvo odmítá Kurt'akův postup v otázce autonomie // Národní Listy [Praha]. 1931. 31 března. S. 2.  
NÁRODNÍ LISTY 2 – Lekeš. Manifestace československého studentstva proti revisi mírových smluv // Národní Listy [Praha]. 1933. 12 listopadu. S. 2.  
POLEDNÍ LIST – Pátnácileté výročí připojení Podkarpatské Rusi k ČSR // Polední List [Praha]. 1934. 8 května. S. 4.  
PRAŽSKÉ NOVINY – Nacionalnyj sovjet karpatoruskej molodeži v Užhorodě // Pražské Noviny [Praha]. 1938. 3 listopadu. S. 3.

### **CARPATHO-UKRAINIAN STUDENTS AND THE HUNGARIAN POLICY REGARDING SUBCARPATHIAN RUS' 1930S**

*Kostiantyn Kutsov*

*The article proposes an attempt to analyze and assess the attitude of Carpatho-Ukrainian students towards the revisionist policy of the Hungarian Kingdom in relation to Subcarpathian Rus' during the 1930's. The author presents a number of convincing facts, which show that Carpatho-Ukrainian students in the vast majority perceived Hungarian revisionism extremely negative*

**Key words:** *students, Hungary, Czechoslovakia, Subcarpathian Rus', revisionism*

### Зміна культурного ландшафту Берегова за часів Сталіна (1944-1953)

*Друга світова війна призвела до гомогенізації етнічного простору багатьох країн Європи. Не було винятком Закарпаття, де зросла частка українців у порівнянні з іншими національностями, що його населяли. Для радянської влади це стало одним із сприятливих чинників приєднання краю до Української РСР. У період Радянської України Берегово залишалося центром угорської культури і єдиним містом, де угорці склали більшу частину населення. Це не вберегло його від активної та часто деструктивної зміни культурного ландшафту. перейменування вулиць, встановлення радянських пам'ятників, запровадження революційних комуністичних свят та інші заходи нової влади ігнорували попередню історію розвитку краю, витісняли із колективної пам'яті населення присутність етнічних груп, що його населяли раніше. І хоча зміни символічного простору Берегова сталінського періоду відбувалися під гаслом визволення місцевих українців-русинів, однак створювали комфортні умови насамперед для носіїв російської мови.*

**Ключові слова:** Берегово, угорці Закарпаття, пам'ятники, Сталін, Ленін, Червона Армія, комеморація, культурний ландшафт, урбаноніми, радянські свята.

Жовтень 1944 року розпочав нову добу в історії Підкарпатської Русі. Упродовж наступних кільканадцяти місяців відбулося проголошення Маніфесту про возз'єднання з Україною, ратифікація міжнародних договорів між СРСР та Чехословаччиною щодо краю, утворення Закарпатської області УРСР.

Одним із наслідків війни, який успішно використав радянський режим в утвердженні своєї влади в Закарпатті, була етнічна гомогенізація простору області. У результаті українці-русини, які до війни переважали в селах, однак склали не більше чверті людності міст поступово почали домінувати й у міському просторі. Це стало можливим внаслідок знищення євреїв, значного зменшення чисельності угорського та чеського і словацького населення міст. У наступні десятиліття процес індустріалізації та подальший демографічний ріст закріпив за українцями статус титульного етносу, що дало підстави відомому місцевому етнологу констатувати «етнічно український характер області» (ТИВОДАР 2010: 59).

Єдиним виключенням серед «монополізованих» українцями міст Закарпаття залишилося Берегово, де лихоліття часів останньої Великої війни та повоєнні роки демографічну ситуацію на користь українців та росіян не змінили (див. табл. 1). Навіть зараз угорська спільнота складає більшість, а місто являється основним центром угорської культури області, хоча після останнього всеукраїнського перепису населення статистичні дані змінилися.

Табл. 1

Нац-ть / Рік	1910	1930	1959	1989	2001
Угорці	95.7 %	48.5 %	56 %	51 %	48 %
Українці	1.7 %	10.3 %	26.5 %	36 %	39 %
Росіяни	-	-	9 %	7.5 %	5.5 %
Цигани	-	-	-	3.2 %	6.5 %
Євреї	-	19.8 %	4 %	-	-
Інші	2.6 %	21.4 %	5.5 %	2.3 %	1 %

Слід уточнити, що статистика за 1910 рік за критерій розподілу бере розмовну мову (МАЗУРОК 2012 : 478). Вона відображає не зовсім точну ситуацію із етнічним складом населеного пункту. Угорська тоді була мовою титульної нації та «високої культури», а тому закономірно, що нею користувалися не лишень етнічні угорці. Для уточнення беремо релігійний критерій і, таким чином, бачимо, що у місті було більше 14 % греко-католиків (МАЗУРОК 2012: 461). Оскільки цю конфесію сповідували переважно місцеві русини (часто мадяризовані), то можемо вважати, що вони склали відповідну частку населення Берегова. Крім того більше 30 % людності міста тоді називалися іудеями, тобто були євреями за походженням. Таким чином, можемо уточнити, що на початку ХХ ст. кількість угорського населення міста складала 55-56 %, а це очевидно більш точно відповідає дійсності, ніж згадана у таблиці цифра 95.7 %. Приблизно така ж цифра фігурує у пізніших переписах (див. табл. 1).

Попри переважання угорського населення місто не уникло радянзації та формальної українзації, які відбувалися на всій території краю. Розгляну кілька прикладів для підтвердження висловленої тези. Для аналізу формальної та змістовної сторони згаданих явищ використано наступні смислові блоки : зміна адресних урбанонімів (вуличних назв); встановлення пам'ятників; запровадження нових державних свят та відповідних їм ритуалів.

Одною з перших змін символічного простору Берегова стало перейменування вулиць. Це відбулося після Маніфесту 26 листопада 1944 року, який проголосив про возз'єднання Закарпатської України із Українською РСР та вихід із складу Чехословаччини. Уже 13 грудня народний комітет Берегова затвердив список нових назв для усіх тодішніх 82 площ та вулиць міста (ДАЗО 3: 17-19). Подібні одночасні оперативні зміни відбувалися всюди в Закарпатській Україні та свідчили, що перейменування планували заздалегідь. Із мапи міста зникли назви, що мали відношення до попереднього політичного режиму та історії, зокрема: Арпада, Кальвіна, Берчені, Міклоша Горті і т.д. На зміну прийшли зручні для нової влади урбаноніми. Тематичний контент-аналіз списку перейменувань засвідчує наступне :

Із 82 вулиць Берегова 16 із них отримали назви, що відсилали до діячів української історії та культури переважно XVII–XIX ст.: Богдана Хмельницького, Кармелюка, Тараса Шевченка (і окремо також вул. Кобзаря),

Лесі Українки, Івана Франка, Миколи Лисенка. Серед більш сучасних – ім'я Ольги Кобилянської та живого на той момент Максима Рильського.

27 урбанонімів постали на честь революційних та радянських подій і героїв в тому числі місцевого походження (Леніна, Сталіна, Ворошилова, Хрущова, ген. Петрова, Героїв, Революції і т.д.). До цієї тематичної групи відношу також радянські за походженням назви, які стосувалися радянської буденності, різних професій тощо: Фізкультурна, Фабрична, Пролетарів, Льотчиків. Були тут імена й закарпатських за походженням комуністів: Борканюка, Туряниці, Локоти.

Окрему категорію представляють 8 місцевих назв, які не мають відношення до радянської влади. Серед них урбаноніми географічного походження (Мукачівська, Верховинська і ін.) та кілька імен: князів Лаборця, Ференца II Ракоці. Вибір першого вочевидь служив способом прив'язки до слов'янського походження місцевих українців-русинів, а другий нагадував про антигабсбургський рух 1703–1711 рр., що влаштовувало радянську владу, тим більше, що робився невеличкий реверанс в сторону угорців міста.

Фігурували 4 назви, які нагадували про давньоруський період історії східних слов'ян (князі Олег, Ігор, Ярослав Мудрий, літописець Нестор). Їх свідомо не відношу до українських, оскільки дозволена тоді інтерпретація історії Київської Русі обґрунтовувала походження трьох братніх народів на чолі із старшим російським братом і не мала про-українського акценту.

Наступні 5 назв стосувалися царської та дещо пізнішої історії Росії: Слов'янська, Пушкіна, Льва Толстого, Петра Чайковського, Максима Горького. Ім'я останнього, до речі, у документі записано наступним чином: «вулиця *Максима Горкія*». Цей та інші подібні приклади (*Чайківського*, *Пушкіна*) показують, що відповідальним за перейменування вулиць особам ці імена не були знайомі, а скоріш за все писалися під диктовку представників радянської військової комендатури.

Значну частину урбанонімів складають нейтральні назви – 21. Цю групу вуличних назв складають ті, для творення яких використали буквальный переклад попередніх із угорської на українську мову. Таким чином вулиця *Virágok* стала вулицею Квітів, *Nar* – Сонячною, *Nefelejcs* – Незабудковою і т.д.

Якщо проаналізувати найбільш престижні з погляду локації в просторі Берегова місця, то всі площі й центральні вулиці перейменовували на честь радянських і російських імен та подій : Сталіна, Молотова, Ворошилова, Пушкіна, Визволення, Героїв. Помітно, що у списку площ відсутнє ім'я Леніна, якому у 1944 році в Берегові дісталася одна із вулиць. Активне розкручування бренду під його іменем розпочалося аж у 1960-х роках у процесі десталінізації символічного простору міст і сіл країни.

Вуличні назви Берегова змінювалися, доповнювалися та уточнювалися не лише наприкінці війни, але й пізніше, внаслідок зміни ідеологічного клімату та верховної партійної номенклатури в Радянському Союзі, однак для попередніх висновків достатньо даних 1944 року. Помітно, що в середовищі Берегова після проголошення Маніфесту 26 листопада відбулася радянська його символічного простору. Представлені урбаноніми

показують домінування звичних для комуністичної влади назв на честь лідерів країни, революційних подій. Наявні українські назви (16 позицій – менше 20% від загальної чисельності) являли канонічний набір представників української історії часів козаччини та доби «національного відродження». Слід констатувати, що у цьому плані найбільш угорському місту Закарпаття «пощастило», адже на мапах інших міст краю з'явилося значно менше українських назв вулиць. Зокрема, в Ужгороді таких вулиць було 9, в Мукачеві 6, а в столиці колишньої Карпатської України – Хусті аж 5 (ЛЕНЬО 2018: 129). Таким чином, напрошується висновок про свідоме насаджування українських назв в Берегові у контексті продовження реалізації політики гомогенізації етнічного простору Закарпаття.

Характерним для Берегова було перейменування назв, що нагадували дорядянський період історії міста. Наявне також прагнення стерти сліди етнічних груп, які його населяли раніше (євреїв, угорців). Таким чином влада намагалася витіснити із пам'яті населення Берегова образ минулого та актуалізувати героїв нового політичного режиму. Цьому сприяла зміна демографічної ситуації, адже відбулося збільшення частки українців та росіян міста. І судячи із нових вуличних назв саме для росіян та російськомовних мешканців у Берегові було створено найбільш комфортний символічний простір.

Змінами лишень вуличних назв радянська влада не могла обмежитися, тому що цих заходів було замало для переформатування ідентичності населення. Важливим елементом та складовою політики пам'яті є встановлення пам'ятників та запровадження ритуалів їх пошани. У цьому випадку Берегово не відрізнялося від низки інших міст краю, де після приходу Червоної Армії розпочався процес увічнення радянських воїнів. Він супроводжувався демонтажем монументів попередніх політичних режимів, закриттям або спотворенням споруд, що належали до культурної спадщини інших етнічних груп. Одним із найбільш яскравих прикладів (див. фото 1, 2) – перетворення синагоги збудованої у неомавританському стилі, що була окрасою центру Берегова на склад, а пізніше на будинок культури, чим фактично зруйнували цю пам'ятку архітектури (BEREGOVO TODAY).

Вищий місцевий орган влади – Народна Рада Закарпатської України 9 грудня 1944 року видала постанову про благоустрій могил і увічнення пам'яті воїнів, які загинули «...у боротьбі за визволення і незалежність нашої Батьківщини...» (ДАЗО 2: 7). Звідти ж довідуємося, що проекти пам'ятників розробляють архітектори Червоної Армії, а на місцеву владу покладається обов'язок їх збудувати та встановити. У випадку із найбільшими містами (насамперед Мукачевим, Ужгородом і деякими іншими) штаб армії вибирав і місця, де саме їх встановлювати.

У 1945 році у найбільших містах краю над братськими могилами, куди звозили тіла загиблих, були зведені меморіали радянським воїнам. Цим самим виконувалася практична потреба в похованні солдат та офіцерів. Однак, як відзначає М.Габович, лише цією функцією роль меморіалів не обмежувалася. У кінці війни таким способом наглядно маркувалася символічна присутність радянської армії на територіях країн Центральної та Західної Європи, які не

належали до сфер впливу Радянського Союзу (Габович). Очевидно дослідник має рацію, інакше як пояснити появу братських могил (тобто кладовищ) у престижних місцях (часто історичних центрах) закарпатських міст? Для порівняння – поховання воїнів російської армії часів Першої світової війни, яких, до речі, теж чимало на території області, зазвичай розміщували у більш скромних та віддалених локаціях.

Відповідно до згаданої вище постанови, 15 червня 1945 року у Берегові на площі ім. Героїв (колишня Іштвана Вербеці) відкрили 11-метровий пам'ятник Загиблим Героям Червоної Армії (див. фото 3). Його візуальний аналіз показує, що за основними складовими частинами, формою і зовнішнім виглядом він не надто відрізнявся від тогочасних меморіалів з інших районних центрів краю (Мукачева, Іршави, Сваляви тощо) (див. фото 4, 5, 6).

На братській могилі знаходився прямокутний обеліск із андезиту увінчаний двома п'яти-конечними зірками. Чотири грані обеліску були оформлені пілястрами на яких містилися рельєфні зображення Герба СРСР, Серпа й Молота і Ордена Слави. По бокам фігурували мармурові плити із іменами загиблих. Також там містилися таблички із інформацією про автора проекту (інженер капітан Є.Ф. Гурьянов) та гаслами ідеологічного змісту (див. фото 7). Значно пізніше, уже в 1970-х роках перед ним змонтували вічний вогонь у формі п'ятикутної зірки.

Всі надписи на пам'ятнику були зроблені російською мовою, що показово, якщо усвідомлювати факт, що навіть напередодні розвалу Радянського Союзу росіяни складали менше 10 % населення міста. Дати смерті на мармурових епітафіях засвідчують, що немало бійців із братської могили загинули після жовтня 1944 року, коли йшли бої на території Закарпаття. Серед прізвищ нема місцевих вихідців. Іменні епітафії оповідають, що кожен із них загинув у боях за «свою Родину», хоча на момент смерті вони воювали на територіях, які до неї не відносилися, як, власне, і Закарпаття. На час відкриття меморіалу край був на шляху входження до складу країни Рад. Загиблі солдати та офіцери цього знати та передбачати не могли, однак це не завадило провідникам радянської меморативної політики використати згадані словесні формули епітафій (див. фото 8).

Цікаво проаналізувати інформацію з інших табличок обеліска (див. фото 7). Одна перегукується із іменними посмертними плитами: «*Вечная слава героям павшим в боях за свободу и независимость нашей родины*» і не дає підстав для більш розлогих, ніж в абзаці вище коментарів. Цікавіші наступні дві присвяти: 1) «*Своим освободителям доблестным воинам Красной Армии. От граждан города Берегово 15. июня 1945 г.*»; 2): «*Слава Красной Армии-освободительнице Закарпатской Украины от ига немецко-фашистских захватчиков*».

Зміст надписів вочевидь викликав у значної кількості жителів міста відчуття певного когнітивного дисонансу, оскільки більшість із них належала до представників колишнього титульного етносу, тобто угорців, які у період війни були союзниками Німеччини. На території краю знаходилося більше

угорських, а не німецьких військ, діяла угорська адміністрація, а тому, судячи з змісту таблички, місцеві жителі дякують Червоній Армії за визволення від власного політичного режиму. У цьому контексті дивним виглядає і використане слово «іго» буквально вузьке значення якого – ярмо, тягар, а у вузькому сенсі – гніт завойовників над переможеними. Хто і як уярмив жителів Берегова та всього краю підчас Другої Світової війни – деталями цього питання представники радянської меморативної політики очевидно сильно не морочилися. Констатувався факт визволення території від загарбників, що лило воду на млин міфологеми про віковічні страждання українського народу та прагнення до возз'єднання, хоча на пам'ятнику Героям були відсутні символи Радянської України, на відміну від гербу СРСР (див. фото 3).

Дещо пізніше, коли Закарпаття стало областю в складі Української РСР, почали споруджувати пам'ятники вождям та очільникам країни Рад, насамперед Сталіну у вигляді масових копій із гіпсу, які часто не підлягали обліку. У містах та більших селах їх робили із більш тривалих та коштовних матеріалів. Одним із таких був пам'ятник Сталіну відкритий у Берегові у 1952 році на вул. 40-річчя Жовтня (ДАЗО 4: 24). У тому ж році на вул. Сталіна з'явився пам'ятник Леніну. Вже у період десталінізації та початку розкручуванню міфології про Велику Вітчизняну війну місто збагатилося монументами Зої Космодем'янській та «Воїну із Знаменем» у центрі на площі Героїв. Їх встановлювали з метою наповнення культурного ландшафту міста, який у комплексі із новими назвами вулиць мав служити меті ідеологічного виховання населення та особливо молодшого покоління. Візуальний аналіз цих монументів зробити поки що не представляється можливим, оскільки жоден з них не зберігся, а крім того не вдалося знайти їх фотографій.

Пам'ятники самі по собі не гарантують виконання ними своєї функціональної ролі. Для цього потрібні ритуали їх шанування в яких бере участь значна частина населення. Із приходом радянської влади на Закарпаття її органи запровадили низку державних свят. Вони дублювали канонічні революційні та професійні червоні дні радянського календаря, а також встановлювали деякі нові місцеві. Їх мета полягала у сформуванні єдиного ідеологічного та символічного простору в Закарпатті. Участь у святкуваннях передбачала певний ритуал по відношенню до нових пам'ятників, обрядову ходу та елементи культу нових для місцевого населення героїв та подій. Повторюваність та регулярність цих дій у кінцевому результаті мала формувати новий світогляд людей за умови щирого учасників. Документи із ДАЗО показують, що проведення державних свят на Закарпатті підлягали ретельному плануванню й мали чітко розписані сценарії хто і що мав робити, тобто можемо говорити про елементи державного конструювання ідентичності населення.

Наразі не буду аналізувати основні святкові дні нової влади, оскільки це потребує значних обсягів статті, а зупинюся на святкуванні заходу, який відбувся біля щойно збудованого пам'ятника Загиблим Героям Червоної Армії у центрі міста. У 1945 році 29 червня Радянський Союз та Чехословаччина ратифікували договір щодо входження Закарпатської



України до складу Української РСР. З цієї нагоди на Закарпатті наступного дня були заплановані масштабні святкування та мітинги. Відповідні урочистості відбулися в Берегівському окрузі та Берегові. Згідно «Інформації» (ДАЗО 1: 28-29) секретаря окружного парткому до відділу агітації і пропаганди ЦК КПЗУ по всій окрузі у мітингу взяли участь 36 тис. чол. із довколишніх сіл не рахуючи 5.5 тисяч жителів Берегова.

Документ містить розлогі оповіді про організацію урочистостей. До 14-ої години був робочий час під час якого робітники та службовці міста прикрашали будови установ та заводів портретами Сталіна, Леніна, Хрущова, Молотова (саме в такій послідовності). Після 14.00 кожна установа та завод провела святкове засідання у присутності всіх працівників, де й було оголошено про акт возз'єднання Закарпатської України із Радянською Україною. Після 18.00 учасники збиралися біля пам'ятника Загиблим героям із згаданими вище портретами лідерів країни, які були прикрашені квітами. Всі колони службовців, робітників та військових, окрім портретів вождів, під звуки «пісень радості» у музичному супроводі Берегівського духового оркестру, несли прапори з емблемою Радянського Союзу. Вибір місця для проведення урочистостей не був випадковим – новозбудований пам'ятник поки що являвся єдиним монументальним символом радянської влади, оскільки пам'ятники вождям у Берегові були встановлені пізніше.

Мітинг розпочався о 18.30 виступами голови міського народного комітету тов. Сітовського, секретаря Берегівського партійного окружного комітету тов. Дуганця, голови окружного народного комітету тов. Турані. Після них слово брали промовці від різних колективів : військового гарнізону, переселенців, робітників, Союзу Молоді, профспілки (тобто колективів які тільки недавно розпочали відігравати роль у житті краю). Виступи супроводжувалися музикою гімну Радянського Союзу у виконанні згаданого оркестру. Після виступів хтось запропонував надіслати вітальні телеграми Сталіну, Хрущову та Молотову. Опісля було зачитано текст резолюції мітингу, яку зустріли бурхливими оплесками. Після цього розпочалися народні гуляння, зміст яких документ не уточнює.

Резолюція (ДАЗО 1: 30), яку прийняли на мітингу заслуговує окремих коментарів. Як бачимо (див. фото 9), на початку тексту мовиться, що мітинг представляє рішення жителів Берегова. Із подальшого тексту очевидно, що автори резолюції звертаються від імені українців. Враховуючи, що більше половини міщан були угорцями, сумнівно, що мітингарі представляли думку жителів Берегова, які вітали *«кінець віковичного безправного становища українців Закарпаття»*. Гадаю серед учасників були переважно представники згаданих вище колективів (військового гарнізону, переселенців і т.д.). Теза про багатовікові страждання українців Закарпаття, яким нарешті настав кінець, засвідчує поширення краєм міфу про «народ-жертву», який нарешті визволився за допомогою Червоної Армії. Загалом резолюція рефлектує ексклюзивістське українське бачення як минулого, так і майбутнього краю, хоча по суті вся політика влади мала за мету сформувати не українське культурне середовище, а співдружність народів на чолі із російським.

Загалом документальні та візуальні джерела дослідження засвідчують, що у Берегові, яке навіть в радянські часи залишалося єдиним містом, де домінувало угорське населення, від середини ХХ століття проводилася активна політика радянзації його символічного простору. Перейменування вулиць, встановлення пам'ятників із супутніми їм епітафіями та символами нової влади створювали комфортний культурний ландшафт насамперед для росіян та частково українців, частка населення яких зросла у результаті нищівної Другої Світової війни та демографічної політики радянської влади. Ці зміни часто ігнорували історичне минуле та специфіку краю, сприяли витісненню із активної пам'яті населення спогадів про інші етнічні спільноти, що відігравали роль у житті Закарпаття до Другої світової війни (євреїв, угорців, німців, словаків та чехів).

### **Список використаних джерел та літератури**

- ДАЗО 1 – Державний архів Закарпатської області, м. Ужгород. Ф. 4, Оп. 1. Спр. 189. На 3 арк.
- ДАЗО 2 – Державний архів Закарпатської області, м. Ужгород. Ф. Р-14. Оп. 1. Спр. 1«а». На 97 арк.
- ДАЗО 3 – Державний архів Закарпатської області, м. Ужгород. Ф. Р -618. Оп. 1. Спр. 61. На 19 арк.
- ДАЗО 4 – Державний архів Закарпатської області, м. Ужгород. Ф. Р-1512. Оп.1. Спр. 125. На 25 арк.
- ДАЗО 5 – Державний архів Закарпатської області, м. Ужгород. Ф. 3933. Оп. 1. Спр. 509, 531, 571.
- ГАБОВИЧ – Габович Михайл. Советские военные памятники: биографические заметки // «Что делать? № 37. Face to face with the Monuments»: <http://gabowitsch.net/wp-content/uploads/2014/05/Chto-delat-pamiatniki-FINAL-ru.pdf> [останній перегляд 24 січня 2018 р.]
- ГРАЦЮЗИ 2005 – Граціози Андреа. Війна і революція в Європі 1905-1956. Київ. 2005. 350 с.
- ЛЕНЬО 2018 – Леньо Павло. Зміна міської топоніміки Закарпатської України в період інтеграції краю до складу Української РСР (листопад 1944 – січень 1946 рр.) // Вісник ХНУ ім. В.Н.Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство : історичні та філософські науки». Вип. 26. 2008. С. 118-124.
- МАЗУРОК 2012 – Мазурок О.С. Міста Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття у другій половині ХІХ – на початку ХХ століть (1848-1918 р.) Етносоціальний та економічний аспекти. Том 1: Етносоціальний розвиток міст. Ужгород. 2012. 687 с.
- ТИВОДАР 2010 – Тиводар М.П. Етнографія Закарпаття. Історико-етнографічний нарис. Ужгород. 2010. 416 с.
- BEREGOVO TODAY – Чи повернуть оригінальне обличчя 100-річній синагозі у Берегові? // [http://beregovo.today/NewsOpen/id\\_news\\_60782](http://beregovo.today/NewsOpen/id_news_60782) [останній перегляд 24 січня 2018 р.]

## CHANGE OF CULTURAL LANDSCAPE OF BEREGOVO IN STALIN'S PERIOD (1944-1953)

Pavlo Leno

*World War II led to the homogenization of the ethnic space of many European countries. There was no exception to Transcarpathia, where the share of Ukrainians grew in comparison with other nationalities that inhabited it. For Soviet power, this became one of the favorable factors for joining the region to the Ukrainian SSR. In the period of Soviet Ukraine, Beregovo remained the center of Hungarian culture and the only city where the Hungarians made up a large part of the population. It did not save him from an active and even destructive change in the cultural landscape. The renaming of the streets, the establishment of Soviet monuments, the introduction of revolutionary communist holidays, and other measures of the new government, ignored the previous history of the development of the region, displacing the presence of ethnic groups that inhabited it earlier from the collective memory of the population. And, although the changes in the symbolic space of the Beregovo at the period of Stalin occurred under the slogan of the liberation of local Ukrainian-Rusyns, however, they created comfortable conditions primarily for Russians.*

**Key words:** Berehove, Hungarians of Transcarpathia, monuments, Stalin, Lenin, Red Army, commemoration, cultural landscape, urban names, Soviet holidays.

*Список ілюстрацій див. у додатках збірника*

### **Державна політика радянської влади як інструмент впливу на римо-католицьку церкву Закарпаття (друга половина 40-х – початок 50-х років ХХ століття): майновий аспект**

*У статті на основі нових архівних документів у векторі відносин «держава – церква» показано невадле прагнення місцевих чиновників реалізувати сценарій запозичених форм і методів роботи владної вертикалі з римо-католицькою церквою в інших регіонах України, який так і не став «взірцевим» «досвідом роботи» із римо-католицькою церквою Закарпаття та її кліром – можновладці отримали неочікуваний спротив дочок римо-католицьких жіночих монастирів ордену Святого Вінцента краю проти майнового свавілля влади у другій половині 40-х – початку 50-х років ХХ століття.*

*Ключові слова: римо-католицька церква Закарпаття, високопосадовці, «досвід роботи», реєстрація, костьоли, молитовні будинки, культурно-освітні установи, закарпатські римо-католицькі жіночі монастирі ордену Святого Вінцента, римо-католицький монастир Святого Андрія, дочки милосердя.*

Серед сучасних досліджень проблемних питань римо-католицької церкви загалом сторінки історії римо-католицької церкви краю посідають вельми скромне місце у колі наукових зацікавлень вітчизняних істориків: ми змушені констатувати не тільки про відсутність окремих монографій із зазначеної проблематики, але й змістовних дисертацій, що висвітлювали б релігійне життя римо-католицького духовенства та вірників.

Прикметно, що проблема становища римо-католицької церкви в західних областях України у післявоєнний період стала темою дисертаційних досліджень Володимира Байдича «Римо-католицька церква в умовах радянської релігійної політики: український досвід (середина 1940-х – перша половина 1960-х років)» (БАЙДИЧ 2012), Едуарда Зваричука «Римо-католицька церква на Поділлі кінця ХVІІІ – початку ХХ ст.: економічний, суспільний та культурний аспекти» (ЗВАРИЧУК 2005) та низки наукових розвідок, і, зокрема, Ярослава Стоцького «Римо-католицька церква в західних областях України під тиском влади в хрущовський період», у якій автор, досліджуючи життєдіяльність римо-католицької церкви у Львівській, Івано-Франківській і Тернопільській областях у добу атеїзму наприкінці 1950-х – на початку 1960-х років, аналізує і так звані методи й засоби, за допомогою яких партійні функціонери домагалися закриття костьолів і припинення діяльності релігійних громад.

*Водночас, на переконання автора, парафіяни римо-католицької церкви не тільки не втратили свою віру, але й зберегли її, незважаючи на перешкоди і переслідування з боку влади (СТОЦЬКИЙ 2008).*

Історія римо-католицької церкви Закарпаття другої половини 40-х – першої половини 50-х років ХХ століття представлена науковою статтею Михайла Зана «Антирелігійний курс влади щодо римо-католицької церкви у Закарпатті (1945–1955 рр.)» (ЗАН 2013), у якому проаналізовано причини, характер наслідків внутрішніх трансформацій римо-католицької церкви

Закарпаття крізь призму антицерковної політики радянської влади у перше десятиліття після включення краю до складу УРСР.

Зокрема, автор цього дослідження акцентує увагу, що, незважаючи на тиск владної вертикалі, римо-католицькі громади і костьоли продовжували своє функціонування, а священники звершували духовні треби: так, за даними дослідника, станом на 1948 рік на Україні було офіційно зареєстровано 257 громад, 240 римо-католицьких храмів і 79 священнослужителів, у тому числі 62 римо-католицькі громади функціонували на теренах Закарпаття.

На думку науковця, що римо-католицька церква краю мала власну історію, дещо відмінні від решти західноукраїнських областей традиції та специфіку, що обумовлювалось, як слушно зауважує дослідник, не в останню чергу національним складом віруючих і кліру, здебільшого угорським за походженням.

Дослідник наголошує, що і сьогодні не до кінця з'ясованими залишаються питання ставлення до римо-католицької церкви з боку владної вертикалі в повоєнному Закарпатті, яке було, на його думку, чи не найскладнішим з погляду етно-конфесійної ситуації регіоном, висвітлює причини, характер і наслідки її внутрішньоцерковних трансформацій у 1945–1955 роках (ЗАН 2013).

Державна політика радянської влади щодо римо-католицької церкви краю, створення римо-католицької «автокефальної церкви» Закарпаття стали предметом дослідження Лариси Капітан (КАПІТАН 2013), коли церква стає дипломатичним інструментом для реалізації амбітних планів владних посадовців, а утворення так званої автокефальної групи окремих римо-католицьких священників Закарпаття цілком слушно вважає не впливовою, яка, на її переконання, була лише частиною стратегії виживання (КАПІТАН 2013: 12), адаптування цієї конфесії за умов нового політичного режиму.

Водночас, вважаємо за необхідне проаналізувати і питання щодо майнових утисків римо-католицької церкви краю, коли за допомогою адміністративних рішень «націоналізувалися» (вилучалися – О.Л.) монастирські та молитовні будинки, церковні земельні угіддя.

Саме тому ми і продовжили дослідження у цій царині.

### **І. Римо-католицька церква – «плацдарм» для реалізації атеїстичного «досвіду роботи»**

У другій половині 40-х років ХХ століття перед владою постало вельми непросте завдання – здійснення контролю над релігійними громадами. У поле зору прискіпливого «вивчення» можновладців, поряд із греко-католиками і протестантами, опинилася і римо-католицька церква краю: так, 16 січня 1947 року, аналізуючи річну звітність про діяльність місцевих релігійних громад, офіційний Київ, надаючи настанови Уповноваженому Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по Закарпатській області Сергію Ляміну-Агафонову (далі – обласний Уповноважений), вимагав чіткого виконання завдань щодо аналізу тенденцій у середовищі римо-католицького кліру.

«...Тримайте цю церкву, так би мовити, «у тіні»: не вип'ячуючи її, але і не втрачаючи із виду» (ДАЗО 5 : 2), – суперечливість цієї настанови, спрямованої на тактику маневрів навколо римо-католицької церкви, була зовсім не під силу обласному високопосадовцю.

Усвідомлюючи вельми поверхові знання обласних Уповноважених у справах релігійних культів, – на владний Олімп регіонів призначались, як правило, немісцеві кадри, – офіційний Київ, застерігаючи підлеглих від помилок, запропонував ознайомитись із «взірцевим» «досвідом роботи» кураторів релігійних питань Волинської області та міста Кам'янець-Подільський (ДАЗО 6: 26; ДАЗО 7: 27-28).

Окрім політичних репресій, – і це зрозуміло, – дещо завуальованою залишалися, так би мовити, майнові утиски церкви з боку радянських функціонерів: володіючи монастирями, молитовними будинками і неабиякими земельними наділами, вона ставала ласим шматком для нової влади, яка за будь-яку ціну намагалася «вирішувати» господарські та культурно-освітні проблеми шляхом експропріації церковного і монастирського майна.

Тут у нагоді й ставав «досвід роботи» обласних кураторів релігійних питань щодо реєстрації та обліку (вилучення – О.Л.) майна як церкви, так і священників (директивний лист Уповноваженого Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по Закарпатській області від 30 травня 1947 року «Про реєстрацію церковних римо-католицьких громад, релігійних громад євангельських християн-баптистів і єврейських релігійних громад» зобов'язував місцеві органи виконавчої влади надати своїм представникам повноваження щодо укладання типових угод на передачу церкви або молитовного будинку у безоплатне і безстрокове користування релігійної громади. Окрім зазначеного, спеціально уповноваженим представником окружних та міських виконавчих комітетів пропонувалося спільно із церковними радами або правліннями релігійних громад зробити описи всього культового майна й офіційно його передати релігійній громаді – О.Л.).

«...Для неухильного керівництва і виконання» (ДАЗО 8: 20) московські та київські можновладці скеровували безліч інструкцій та директив з вимогами «використання» так званих «недіючих» молитовних будинків для культурно-освітніх установ (ДАЗО 8: 20).

Однак саме у цих директивно-розпорядчих документах містилася і певна пересторога, – вочевидь, це було пов'язано ще з «невідкоригованими» формами і методами боротьби із церквою, – молитовні будівлі передавалися виключно для розміщення шкіл, музеїв, бібліотек, книжкових фондів-книгозбірень, залів-лекторіїв, архівів, але не для потреб клубних установ (ДАЗО 8: 20).

Якщо надання церковних приміщень для потреб шкільництва і було до певної міри виправданим, то атеїстична влада добре усвідомлювала цілком ймовірний резонанс у разі реалізації владного сценарію у справі передачі молитовних будівель для проведення сільських клубних розважальних заходів.

На цій підставі офіційною Москвою 13 вересня 1948 року і було відхилено клопотання з висновками місцевих органів виконавчої влади, підтриманих київськими функціонерами, щодо питання передачі костюлу села Замулинці Коломийського району Станіславської (тепер – Івано-Франківської – О.Л.) та каплиці села Крошня-Українська Житомирської областей (у документі містяться певні неточності, оскільки у 1946 році село було перейменовано на Крошню – О.Л.) для відкриття сільських клубів (ДАЗО 8: 20).

Водночас, обласному Уповноваженому (тоді цю посаду обіймав вже Михайло Распутько – О.Л.) центральним керівництвом було направлено листа від 21 вересня 1948 року № 578-р, що мав на меті провести схематичне

узагальнення інформації про функціонуючі будівлі станом на 1948 рік (ДАЗО 8: 19).

Як взірець, узагальнено інформацію про римо-католицький костьол міста Луцьк, і, зокрема, зазначено: дату його побудови, місткість (на 600 вірників); орієнтовну кількість віруючих, які відвідували костьол – 500 осіб; відомості про служителя культу (богослужіння звершував ксьондз Рутковський); наявність (або відсутність) укладеного з органами влади договору і реєстрації приміщення (ДАЗО 8: 19).

1949 рік вніс певні корективи у питання вилучення церковного майна: у сферу зацікавлень високопосадовців підпадають вже скульптурні зображення Христа, Богоматері, апостолів, які, як наголошував київський функціонер – куратор релігійних питань Петро Вільховий, встановлювалися поблизу костьолів, доріг і скверів Західної України (ДАЗО 6: 21).

Звісно, таке «унаочнення» наштовхувало владу на вжиття негайних адміністративних заходів.

Місцевим органам виконавчої влади пропонувалось обліковувати такі скульптури і внести пропозиції з метою «безболісного їх зняття» (ДАЗО 6: 21).

Однак «практика роботи» (ДАЗО 6: 26) обласних Уповноважених у справах релігійних культів з релігійними громадами, і, зокрема, римо-католиками, аж занадто не влаштовувала київських кураторів релігійних питань – «недотримання державних інтересів» (ДАЗО 6: 26) щодо майнових питань ставало предметом прискіпливого розгляду і ґрунтовного висвітлення у чиновницьких інструктивних документах: так, у полі зору опинилися обласні куратори релігійних питань Кам'янець-Подільської та Київської областей: перший – через реєстрацію римо-католицької громади у будівлі, у якій до 1936 року розміщувався кінотеатр, а з 1937 року – райспоживспілка (ДАЗО 6: 26).

На переконання влади, саме військові події нібито сприяли самовільному «захопленню» (ДАЗО 6: 26) будівель релігійними громадами, а тому на порядку денному постало питання щодо їх відселення із вищезгаданих приміщень. Цю роботу було запропоновано розпочати влітку 1949 року (ДАЗО 6: 26).

Реєстраційно-облікова майнова кампанія церковного майна була у повному розпалі: зокрема, київські можновладці документом від 13 травня 1949 року рекомендували ґрунтовніше вивчати матеріали щодо молитовних будинків, які планувалося передати для культурно-освітніх потреб, висвітлюючи питання щодо орієнтовної кількості вірників, які відвідували церкву, технічного стану будівлі та її приналежності до пам'яток архітектури, наявності коштів (сума, джерела), виділених на перебудову молитовного будинку і низку інших питань (ДАЗО 6: 25).

Але, як свідчила практика, мав місце не виважений підхід у справі закриття молитовних будівель та вилучення церковного майна, причому саме у тих посадовців на місцях, «досвід роботи» яких влада рекомендувала взяти на озброєння як взірець із зазначених питань. Зокрема, 7 вересня 1950 року обласним Уповноваженим у справах релігійних культів Кам'янець-Подільської (тепер – Хмельницької – О.Л.) та Закарпатської областей було надіслано документ: для першого – містилися критичні зауваження щодо проведеної роботи, і, зокрема, у питанні закриття у 30-х роках ХХ століття костьола у вже згаданому селі Зіньківці, для другого – викладено рекомендації у цьому питанні (ДАЗО 7: 27-28).

Прикметно, що посадовці Зіньковецької сільської ради, обґрунтовуючи свій письмовий висновок про повернення цього костюлу місцевій колгоспній артїлі, вважали за доцільне зазначити, що його було закрито у 1930 році «... за рішенням уряду», а це вкрай обурило київських можновладців, адже «...костюлів радянський уряд ніколи не закривав» (ДАЗО 7: 27-28).

Вимагаючи пояснень у кам'янець-подільського Уповноваженого, який засвідчив висновок відповідальних осіб сільради щодо костюлу, офіційний Київ зобов'язав обласних чиновників ґрунтовніше вивчати так звані «справи» – чергова урядова постанова зобов'язувала повертати (звичайно, не релігійним громадам – О.Л.) приміщення (у тому числі – й культові – О.Л.), які у довоєнний час перебували у користуванні культурно-освітніх установ (ДАЗО 7: 27-28).

## **II. Закарпатські римо-католицькі жіночі монастирі ордену Святого Вінцента як «взірець» боротьби з релігією та церквою**

За лаштунками тогочасних перипетій між новою владою і церквою певний час залишалися закарпатські римо-католицькі жіночі монастирі ордену Святого Вінцента (в архівних документах вживається саме така назва. Зазначимо, що дочки милосердя – католицька жіноча конгрегація, заснована святими Вікентієм де Поль та Луїзою де Маріяк в XVII столітті. Дочки милосердя не приносять чернечих обітниць, а дають обітницю бідності, чистоти, послуху і служіння бідним. Основними напрямками діяльності дочок милосердя є догляд за хворими, освіта бідняків, опіка над сиротами та людьми похилого віку. Їх також називають вікентіанками, сірими сестрами, шарітками. У XX столітті були однією із найчисельніших жіночих згромаджень римо-католицької церкви, тож назва «черниці», яку вжито в архівних документах, є вельми умовною, а тому нами вживаються терміни – дочки милосердя та монастирські сестри. – О.Л. ).

Офіційний Київ у листі від 23 липня 1948 року зобов'язав обласного Уповноваженого у справах релігійних культів Михайла Распутька ґрунтовно вивчити питання про ліквідацію монастирів (згадаймо твердження можновладців, що «... костюлів радянський уряд ніколи не закривав» – О.Л.), вважаючи хибною його статистичну інформацію про функціонування трьох монастирів, у тому числі двох – у місті Ужгород, одного – в Імстичеві, що на Іршавщині.

Водночас, київський чиновник наголошував, що станом на 1947 рік у краї функціонувало вісім греко-католицьких монастирів, у тому числі п'ять – чоловічих (53 ченців), три – жіночих (30 черниць) та вісім римо-католицьких (виключно жіночих) монастирів, у яких налічувалося 86 черниць (ДАЗО 3: 8).

Апелюючи до вищезгаданих статистичних даних, київські високопосадовці, вочевидь, не усвідомили одну важливу деталь, інакше обов'язково акцентували б увагу місцевого підлеглого – кількість греко- і римо-католицьких монастирів Закарпаття була однаковою. Принаймні, про необхідність «вивчення» цієї тенденції у документі не йшлося (ДАЗО 3: 8).

Римо-католицькі жіночі монастирі ордену Святого Вінцента вельми зацікавили владну вертикаль – вдале місце розташування так званих «філій» (село Середнє Ужгородської округи, міста Ужгород, Мукачево, Берегове, Виноградів), чотири гектари земельних угідь, одна житлова і дві господарські будівлі, один гектар землі із виноградником (ДАЗО 3: 3-4).



Загалом, за станом на 1 квітня 1948 року у цих «філіях» мешкало 85 дочок милосердя, які займалися різноманітною працею – працювали у лікарнях, на сільськогосподарських роботах та церкві (ДАЗО 3: 3-4). Так, тільки в ужгородській лікарні працювало 37 дочок милосердя ордену Святого Вінцента, а в берегівській – 23 (ДАЗО 3: 3-4).

Абатисою римо-католицького монастиря ордену Святого Вінцента була Віра Кандида – угорка за національністю (ДАЗО 3: 3-4).

Справжня війна між владою і монастирськими сестрами розгорнулася наприкінці 40-х – початку 50-х років ХХ століття навколо монастирських мастків: вже 8 лютого 1949 року шість дочок милосердя мукачівської «філії», апелюючи до обласного Уповноваженого, намагалися відстояти своє право на помешкання за адресою: місто Мукачево, вулиця Сталіна, будинок № 69 (ДАЗО 1: 2).

Обгрунтовуючи свою «Заяву», – саме таку назву отримав їх лист, – монастирські сестри звернули увагу чиновника від релігії, що для потреб дошкільної освіти ними було надано 3 146,38 квадратних метрів загальної площі будинку (загальна площа будинку із прибудинковою територією загалом становила 4 732, 88 квадратних метрів). Натомість, у дочок милосердя залишалися всього три кімнатки (ДАЗО 1: 2).

Скаржилися на свавілля місцевих чиновників і сестри милосердя римо-католицького монастиря Святого Андрія ордену Святого Вінцента, який розташовувався у селі Середнє (тепер – смт Середнє – О.Л.), що на Ужгородщині – відповідну заяву за підписом його абатиси Клейнкгардт Анни було надіслано обласному Уповноваженому у справах релігійних культів 19 березня 1949 року (ДАЗО 1: 8).

Власне, йшлося про необхідність повернення монастирського виноградника загальною площею 1,35 гектарів, який було вилучено згідно з рішенням місцевої сільради для колгоспних потреб.

Однак сільські та районні посадовці запропонували, на їх думку, рівнозначний обмін – монастирським сестрам похилого віку надано у користування один гектар землі, яку необхідно обробляти, а за відсутності відповідного реманенту це було зробити неможливо.

Такий «рівнозначний» обмін здавався місцевим чиновникам цілком аргументованим і правомірним – працездатні монастирські сестри повинні працювати у колгоспі (ДАЗО 1: 8).

Але цю «справу» чиновниками було не до кінця вивчено – монастирський виноградник залишався у розпорядженні монастиря відповідно до рішення Закарпатського облвиконкому від 23 серпня 1946 року № 762 та рішення Ужгородського окружного виконкому від 20 травня 1947 року (ДАЗО 1: 8).

Отже, суперечливі рішення районних і сільських посадовців і змусило монастирських сестер звернутися до обласного Уповноваженого з приводу вирішення цього питання.

Владна вертикаль, натомість, збирає додаткову інформацію щодо римо-католицького жіночого монастиря Святого Андрія, готуючи висновок про надання для потреб шкільництва його приміщення.

Зокрема, 25 червня 1950 року Уповноважений Ради у справах релігійних культів по Закарпатській області Михайло Распутько у підсумковому висновку – так званому «Заключенні» зазначав, що монастир було створено у 1890 році,

який розміщувався в окремому одноповерховому кам'яному будинку із дев'ятьма кімнатами (ДАЗО 2: 19).

Мешкало у монастирі 15 монастирських сестер, але станом на 1950 рік – всього сім, оскільки у 1949 році п'ятеро почали працювати у місцевій промисловій артілі (ДАЗО 2: 19).

Обласний чиновник інформував центральні органи виконавчої влади, що із часів заснування монастиря у трьох його кімнатах було розміщено школу, а навчальні класи продовжували функціонувати і в 1945 році.

Згодом, у 1947 році місцевим органам влади ще три кімнати було надано для потреб дитячого садочка, а в двох кімнатах і приміщенні кухні продовжували мешкати монастирські сестри (ДАЗО 2: 19).

Тогочасна державна політика щодо релігії та церкви, спрямована на всевладний контроль, зрештою, призвела до ліквідації середнянського римо-католицького монастиря – влада, з відомих причин, називала це «самоліквідацією», аргументуючи свою позицію тим, що помешкання монастирські сестри залишили, повернувшись до родичів і знайомих (ДАЗО 2: 19).

Таким чином, обласні чиновники вважали за доцільне монастирську будівлю надати для улаштування місцевої школи (ДАЗО 2: 19).

Такий висновок обласних посадовців, зокрема, було підтримано і київськими та московськими можновладцями – протоколом засідання Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР № від 29 вересня 1950 року № 14 всі приміщення римо-католицького монастиря Святого Андрія надано для потреб шкільництва (ДАЗО 2: 24).

Загалом, відповідно до статистичної звітності обласного Уповноваженого у справах релігійних культів за станом на 1 січня 1951 року, римо-католицька церква Закарпаття (у документі зазначено «католицька церква» – О.Л.) налічувала 60 молитовних будинків, – всі будинки перебували у націоналізованому фонді, – проти 62-х, які обліковано на початок квартального звітного періоду (жовтень-грудень 1950 року – О.Л.) (ДАЗО 4: 2), тобто, мала місце тенденція до зменшення їх кількості. Римо-католицькі парафії краю у цей період обслуговувало 25 священників.

Прикметно, що все римо-католицькі священники краю не працювали ні у державному, ні у виробничому та аграрному секторах, а продовжували звершувати релігійну практику.

У духовний сан були висвячені:

п'ятеро римо-католицьких священників – до 1917 року;

шестеро – з 1918 року до 1930 року;

дванадцятьоро – з 1930 року до 1941 року;

двоє – з 1941 року до 1945 року, і, розуміло, що жодного – після 1945 року.

Акцентуємо увагу, що освітній рівень римо-католицького духовенства за станом на 1 січня 1951 також був достатньо високим: зокрема, вищу освіту отримало двоє священників, середню – 23 священників; вищу богословську освіту отримало п'ятеро священників, 20 – середню богословську освіту (ДАЗО 4: 1).

Отже, владний сценарій запозичених форм і методів роботи владної вертикалі з римо-католицькою церквою в інших регіонах України не зміг слугувати «взірцевим» «досвідом роботи» із римо-католицькою церквою

Закарпаття та її кліром – можновладці отримали неочікуваний спротив дочок милосердя римо-католицьких монастирів краю проти майнового свавілля.

Неможливість реалізації зазначеного сценарію була пов'язана також із національним складом римо-католицького кліру та вірників Закарпаття (угорцями, словаками), їх зв'язками із одновірцями за кордоном.

#### **Список використаних джерел та літератури:**

БАЙДИЧ 2012 – Байдич В. Римо-католицька церква в умовах радянської релігійної політики: український досвід (середина 1940-х–перша половина 1960-х років) // <http://www:service@nbuv.gov.ua>.

ЗАН 2013 - Зан М. Анतिрелігійний курс влади щодо римо-католицької церкви у Закарпатті (1945–1955 рр.) // [http://www.history/vn/ua/journal\\_journal\\_2013\\_5/5.html](http://www.history/vn/ua/journal_journal_2013_5/5.html).

ЗВАРИЧУК 2005 – Зваричук Е. Римо-католицька церква на Поділлі кінця XVIII – початку XX ст.: економічний, суспільний та культурний аспекти) // [service@nbuv.gov.ua](http://www:service@nbuv.gov.ua).

ДАЗО 1 – Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО). Ф.1490. Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Закарпатской области. Оп.1 (1946–1956 гг.). Спр. 42. Жалобы и заявления верующих и служителей культа на действия местных властей, на неправильное обложение налогами и др. и переписка об их рассмотрении. 2 января 1949 г. 27 декабря 1949 г. На 33 арк.

ДАЗО 2 – ДАЗО. Ф.1490. Оп.1. Спр. 45. Переписка с Советом по делам религиозных культов при Совете Министров СССР, Уполномоченным Совета по делам религиозных культов по УССР, местными советскими органами о взятии на коммунальный баланс церковных зданий. 24 апреля 1950 г. 20 декабря 1950 г. На 33 арк.

ДАЗО 3 – ДАЗО. Ф.1490. Оп.1. Спр. 34. Списки монастырей, монахов и монашек и переписка по проведению учета. 26 марта 1948 г. 6 августа 1948 г. На 9 арк.

ДАЗО 4 – ДАЗО. Ф.1490. Оп.1. Спр. 51. Статистические сводки о действующих церквях, молитвенных зданиях, духовенства за 1950 г. На 2 арк.

ДАЗО 5 – ДАЗО. Ф.1490. Оп.1. Спр. 2. Указания Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при Совете Министров УССР и отчетности Уполномоченного Совета по Закарпатской области. 16 января 1947 г. На 3 арк.

ДАЗО 6 – ДАЗО. Ф.1490. Оп.1. Спр. 38. Циркулярные и инструктивные письма Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР и Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при Совете Министров УССР. 20 января 1949 г. 28 ноября 1949 г. На 62 арк.

ДАЗО 7 – ДАЗО. Ф.1490. Оп.1. Спр. 43. Циркулярные и инструктивные письма Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР и Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при Совете Министров УССР. 3 января 1950 г. 19 декабря 1950 г. На 49 арк.

ДАЗО 8 – ДАЗО. Ф. 1490. Оп.1. Спр. 25. Циркулярные и инструктивные письма Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР и Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при Совете Министров УССР. 10 марта 1948 г. 30 декабря 1948 г. На 22 арк.

Капітан 2013 – Капітан Л. Внутрішні трансформації Римо-католицької церкви у повоєнному Закарпатті <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/86912> / Л.І. Капітан // Наука. Релігія. Суспільство. – 2013. – № 3. – С. 8-13.

СТОЦЬКИЙ 2008 – Стоцький Я. Римо-католицька церква в західних областях України під тиском влади в хрущовський період // <http://www:experts.in.ua>

**STATE POLICY OF SOVIET POWER AS AN INSTRUMENT OF INFLUENCE AT THE ROMAN CATHOLIC CHURCH OF TRANS-CARPATIA (SECOND HALF OF THE 40'S - EARLY 50'S OF THE TWENTIETH CENTURY): PROPERTY ASPECT**

### **Oksana Leshko**

*In the article on the basis of new archival documents in the vector of relations ñ state-church 'shows the unsuccessful aspiration of local officials to implement the script of borrowed forms and methods of work of the power vertical with the Roman Catholic Church in other regions of Ukraine, which did not become an exemplary work experience " with the Roman Catholic Church of Transcarpathia and its clergy - the authorities have received the unexpected resistance of the daughters of the Roman Catholic women's monasteries to the Order of St. Vincent of the region against the property tyranny of power in the second half of the 40's and the beginning of the 50's. ies of the twentieth century.*

**Key words:** *Roman Catholic Church of Transcarpathia, high officials, experience of work, registration, churches, prayer houses, cultural and educational institutions, Transcarpathian Roman Catholic women monasteries of the Order of St. Vincent, Roman Catholic monastery of St. Andrew, daughters of mercy.*

## Питання Верецького перевалу в контексті сучасних українсько-угорських відносин

*Автор статті спробувала показати, яку роль у сучасних українсько-угорських відносинах відіграло питання, пов'язане із спорудженням пам'ятного знаку на Верецькому перевалі на честь 1100-річчя приходу угорців у басейн рік Тиси і Дунаю. На основі архівних матеріалів показано, що культурне питання у 1996-2008 рр. набуло політичного змісту у відносинах України та Угорщини. Однак, обидві сторони на міждержавному рівні спромоглися знайти компроміс з метою вироблення загальноприйнятної концепції щодо подій, які мали місце на цьому етапі історичного розвитку.*

**Ключові слова:** Україна, Угорщина, Закарпатська область, Верецький перевал, пам'ятний знак, угорська національна меншина.

Українсько-угорське співробітництво має сталу історичну традицію міждержавних зв'язків, спільну історію, активні міжлюдські контакти, що засвідчує їх важливість як для розвитку двосторонніх взаємин, так і для загальноєвропейського історичного процесу. Завдяки зваженим і скоординованим спільним зовнішньополітичним діям, Україна й Угорщина сформували впродовж 90-х років ХХ ст. не тільки стійкі двосторонні міждержавні зв'язки на різних рівнях, але й основу цілісної системи стратегічного партнерства. Налагодилось тісне співробітництво практично в усіх сферах. Одним із дискусійних питань, яке потребувало вирішення, було спорудження пам'ятного знаку на Верецькому перевалі (Закарпаття) на честь 1100-річчя приходу угорців в басейни рік Дунаю і Тиси. Треба наголосити на тому, що з ініціативи угорського уряду питання про спорудження пам'ятного знаку не знімалося з порядку денного засідань українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин (починаючи з V засідання, 28-29 березня 1995 р.), міждержавних переговорів, часто обговорювалося депутатами в стінах парламенту Угорщини, в українських (закарпатських) та угорських засобах масової інформації.

Історіографія проблеми представлена насамперед науково-популярними виданнями (KOVÁCS 2015: 88-101) та публікаціями на шпальтах закарпатської й угорської преси (КОБАЛЬ 2008: 14.; BOTLIK 1998: 4.; NÉPSZABADSÁG: 4.; MAGYAR NEMZET: 4.; <http://zakarpattya.net.ua/News>; <http://vuzlib.com/content/view/1903/52/>; <http://h.ua/story/91859/>), документами Відомчого архіву Закарпатської облдержадміністрації (Ф. 195. Оп. 23. 1996-2000 рр., 2008 р.), документами Поточного архіву управління у справах національностей та міграції Закарпатської облдержадміністрації (1995-2002 рр.), протоколами засідань парламенту Угорщини (ORSZÁGGYŰLÉSI JEGYZŐKÖNYV 2).

Історичною підставою для зведення пам'ятника угорцями саме на Верецькому перевалі слугують знамениті «Діяння угрів» («Gesta Hungarorum»), написані Анонімом на початку ХІІІ ст. У даному джерелі

описано шлях угрів до нової батьківщини: від Києва до Галича, а звідти до Мукачева. Про Верецький перевал тут не говориться нічого, але дослідники Аноніма зробили висновок, що угорці пройшли саме через цей перевал (КОБАЛЬ 2008: 14). На сучасному етапі серед дослідників розгорнулася серйозна дискусія щодо переходу угорськими племенами Верецького перевалу наприкінці IX ст. На основі повідомлень середньовічних авторів, зокрема Аноніма та Нестора, в історіографії міцно закріпилася теза про рух кочових племен «чорних угрів» лісовою смугою сучасної України зі сходу на захід наприкінці IX ст. Більшість вчених стверджують, що номади пройшли повз Київ, потім через Волинь та Галичину до Верецького перевалу, подолавши який, опинилися у Карпато-Дунайському ареалі, де вони осіли і на рубежі X–XI ст. сформували ранньофеодальну державу - Угорське королівство. На противагу цьому традиційному підходу, окремі дослідники висловлюють сумніви щодо переселення «чорних угрів» на «нову батьківщину» північним, а не звичним для кочівників південним степовим шляхом. Дослідник О.Моця наголосив на дивності такого маршруту, відзначив нелогічність напрямку подібного переселення. Археолог І.Прохненко вважає, що північний шлях просування угрів до Карпато-Дунайського ареалу, за наявними на сьогоднішній день археологічними матеріалами, можна віднести до видумки Аноніма. На думку І.Прохненка, на основі праці Аноніма «Діяння угрів», були суттєво спотворені реалії історичного розвитку значних територій, що міцно укріпилися в історіографії. Єдиний вихід з подібної ситуації – перегляд всієї сукупності пам'яток номадів з метою їх реальної племінної атрибуції. Це, в першу чергу, стосується старожитностей кочівників на «північному шляху угрів», тобто від Києва до Верхнього Потисся (ПРОХНЕНКО 2013: 3-4).

Верецький перевал («Руські ворота») – один із найважливіших в Українських Карпатах. Своєрідними воротами між Східною Європою і Карпатським басейном він стає, починаючи з епохи бронзи. Тож і не дивно, що Верецькому перевалу в історії надається таке велике значення, зокрема і в угорській. Так, з своєї прабатьківщини, десь поблизу Уральських гір, угорці, мандруючи на Захід, в IX ст. опинилися в степовій частині нинішньої України. Весною 895 року, коли частина угрів на чолі з Арпадом воювала на Дунаї проти франків, печеніги й болгари напали на угорські кочовища й поселення в Етелкезу (територія між Дніпром і Карпатами) й змусили їхніх мешканців тікати. Процес переселення предків нинішніх угорців у Карпатський басейн і завоювання ними нової батьківщини в угорській літературі позначають терміном «гонфоглолаш». У «Діяннях угрів» («Gesta Hungarorum») Анонім описав доволі конкретно маршрут приходу угрів на свою нову батьківщину. Він веде їх від Києва до Володимира, а потім – у Галич. Звідси, перейшовши ліс Говош, вони досягли Ужанських кінців, і місце, де 40 днів відпочивали, назвали Мункачом (нинішнє Мукачево). Про Верецький перевал тут не говориться нічого, але усі ті, хто вивчали Аноніма, з описаного вище, зробили висновок, що Арпад з Алмашем привели угрів у Карпатську котловину саме через Верецький перевал. Натомість, інші хроніки про міграцію цим шляхом відомостей не дають, а пишуть, що угорці

спочатку проникли в Трансільванію, а потім – далі, на Захід (<http://zakarpattyua.net.ua/News/>).

Восени 1881 р., з ініціативи угорської громадськості Березького комітату, на Верецькому перевалі був встановлений 4-метровий обеліск, який символізував тисячолітній кордон Угорщини й традиційну польсько-угорську дружбу. З часом «Березький пограничний стовп» почав руйнуватися. У 1889 р. редактор газети «Мункач» Ласло Козма започаткував збір коштів на відновлення обеліска. На 1896 р. угорська влада призначила святкування «мілленіуму» – тисячолітнього ювілею приходу предків угорців у Карпатський басейн. Первісно урочистості планувалося провести у 1895 р., але підготовка свята зірвалася, і тому роком святкувань став 1896 р. У цьому році були встановлені пам'ятна дошка (10 липня) і пам'ятний обеліск (19 липня). Пам'ятна дошка знаходилася у самому вузькому місці долини р.Латориця біля с.Підполоззя (тепер – Воловецького району Закарпатської області) на схилі скелі. Посередині було рел'єфне зображення державного герба Угорщини, над ним надпис: «На пам'ять про тисячу років». Зліва: «896 Арпад», справа: «1896 Ференц Йозеф І», під гербом: «Боже благослови нашу батьківщину». Пам'ятний обеліск був пірамідальної форми висотою 4 м, знаходився він біля дороги на самому Верецькому перевалі. На лицевій грані обеліску зображувався рел'єфно виступаючий герб Угорщини і під ним напис: «На пам'ять здобуття батьківщини, з нагоди святкування 1000-річчя існування Угорщини в 1896 р. Встановлено громадськістю жупи Берег при сприянні наджупана Шандора Лоньяї, піджупана Дюли Йобеті, під керівництвом королівського головного інженера Дюли Калді». На фундаменті обеліска був написаний вірш, автором якого був Короді Шандор – редактор календаря Березького комітату (ПОТОЧНИЙ АРХІВ 4: 12). Ось цей вірш:

«Співвітчизник! Твого серця гарячіше биття  
свідчить, що прадавньої твоєї Батьківщини  
дорогий кордон – це тут!

Тут колись звучав тривожний бойовий ріг Легела,  
Наш великий Ракоці тут зронив прощальну Сльозу,  
Святого благоговіння вогонь загорається тут  
у кожному куці

Зміни своє взуття, святе місце тут, де ти стоїш» (ПОТОЧНИЙ АРХІВ 5:

6).

Відкриття пам'ятника завершив гучний бенкет, влаштований на честь гостей у Нижніх Воротах. Але свято на Верецькому перевалі викликало неочікуваний резонанс: журналісти й високопосадовці, приїхавши на Верховину, були шоковані злиднями і бідністю місцевого українського населення. Страшна правда стала «надбанням» громадськості. Уряд змушений був започаткувати «рутенську» («верховинську») акцію з метою економічної допомоги верховинському населенню. Її очолив відомий економіст Е.Еган (КОБАЛЬ 2008: 14).

Після Першої світової війни нинішня територія Закарпаття під назвою Підкарпатська Русь відійшла до Чехословаччини. З обеліска на Верецькому перевалі зняли мармурові таблиці з надписами. Сам обеліск залишився

неторканим. Ситуація змінилася лише у 1939 р., який вписав криваву сторінку в історію Закарпаття. У березня 1939 р. українці у Карпатській Україні проголосили в Хусті свою незалежність і зчинили військовий спротив угорським військам. 16 березня 1939 р. угорці й поляки зустрілися на Верецькому перевалі біля пограничного обеліска. Вже 25 червня 1939 р. зняті таблиці на «Берецькому пограничному стовпі» були знову урочисто відкриті (КОБАЛЬ 2008: 14). З наступом червоної армії у жовтні 1944 р., таблиця з обеліска знову зникла, а пам'ятний знак був демонтований влітку 1966 р. З верхньої його частини у с. Тухолька (Львівська область) було зведено пам'ятник радянським солдатам (вихідцям з села), які загинули у Другій світовій війні. Наприкінці липня 2014 р. сільська рада Тухольки передала цю частину «пограничного стовпа» угорській стороні, а в листопаді 2014 р. у селі було віднайдено нижню частину пам'ятного знаку. Перед тим, як залишки «пограничного стовпа» потрапили до Угорщини (Фенешлітке, район Кішварда), його відреставрував у м.Мукачеві скульптор П.Матл. Після цього, 30 липня 2015 р., пам'ятник було встановлено у м. Опустосер (Угорщина), де знаходиться національний історичний музей під відкритим небом (KOVÁCS 2015: 246-256).

У 1996 р. питання щодо зведення нового пам'ятного знаку на Верецькому перевалі з нагоди 1100-річчя здобуття угорцями батьківщини набуло особливої актуальності та гостроти. З боку української сторони було передбачено підтримку щодо спорудження пам'ятного знаку, про що йшла мова в протоколі V засідання змішаної українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин (Будапешт, 28–29 березня 1995 р.) (ПОТОЧНИЙ АРХІВ 1: 6). Відповідно, у розвиток цих рекомендацій 6 лютого 1996 р. Міністерство закордонних справ (МЗС) України направило Закарпатській облдержадміністрації листа № 107-1 за підписом Міністра Г.Удовенка, в якому висловлювалося позитивне ставлення до ідеї відновлення на Верецькому перевалі пам'ятного знаку, встановленого в 1896 р. на честь 1000-річчя приходу угорських племен до Карпатського басейну, а також висловлювалася думка про те, що урочистості з цього приводу повинні проходити згідно чинного законодавства (ПОТОЧНИЙ АРХІВ 2: 1). На виконання даного листа МЗС, в управлінні у справах національностей, міграції та конфесій облдержадміністрації було проведено нараду за участю керівників національно-культурних товариств угорської національної меншини, представника МЗС України у Закарпатській області, Генерального консула Угорщини у Закарпатській області, на якій було висловлено пропозиції щодо проведення заходів до 1100-річчя здобуття угорцями батьківщини. Підготовка до виготовлення і відкриття пам'ятного знаку на Верецькому перевалі, проведення там мітингу мали проходити у відповідності до чинного законодавства. Так, зокрема, рішення щодо дозволу на спорудження пам'ятного знаку мало бути прийняте до 1 серпня 1996 р. Однак, з наданням гласності цим заходам, в засобах масової інформації з'явилося чимало публікацій, заяв і звернень партій і громадських організацій, в яких давалася неоднозначна оцінка, висловлювалася негативна позиція щодо відновлення чи спорудження пам'ятного знаку на Верецькому перевалі



або в будь-якому іншому місці на території Закарпаття (ПОТОЧНИЙ АРХІВ 2: 2; MAGYAR NEMZET: 4). Зокрема, ідея спорудження такого пам'ятника була негативно оцінена з боку керівництва обласних організацій Української республіканської партії (УРП), Народного руху України (НРУ), Української Народної Ради Закарпаття (УНРЗ) (ВІДОМЧИЙ АРХІВ 5: 14; ВОТЛІК 1998: 4). Внаслідок цього, після додаткового вивчення історії питання та настроїв в середовищі громадськості, була призупинена підготовка матеріалів по ескізу пам'ятного знаку для розгляду на обласній художній раді та відповідних розпоряджень обласної облдержадміністрації і Воловецької райдержадміністрації. Усі ці документи більше не готувались і не були затверджені (ПОТОЧНИЙ АРХІВ 2: 2; ПОТОЧНИЙ АРХІВ 3: 2).

Будівництво пам'ятника з нагоди 1100-ої річниці здобуття угорцями батьківщини було ініційовано Всесвітнім союзом угорців та Товариством угорської культури Закарпаття (ТУКЗ) (ВІДОМЧИЙ АРХІВ 1: 114; ВІДОМЧИЙ АРХІВ 6: 53). Проект пам'ятника, який повинен був будуватися за кошти Угорщини, ТУКЗ подало на розгляд до управління культури Закарпатської облдержадміністрації. Закінчення робіт по спорудженню пам'ятника передбачалося 15 серпня 1996 р., але роботи відклалися через те, що не були оформлені необхідні для будівництва документи (ВІДОМЧИЙ АРХІВ 2: 10-12).

Починаючи з травня 1996 р., з боку керівництва обласних організацій УРП, НРУ, УНРЗ, Конгресу Українських Націоналістів (КУН) до облдержадміністрації надійшло чимало звернень і заяв про недопущення будівництва будь-якого знаку на Верецькому перевалі. 16 червня 1996 р. Українська Народна Рада Закарпаття звернулась до Президента України Л.Д.Кучми, голови Верховної Ради О.Мороза, Прем'єр-міністра П.Лазаренка, де рішуче засудила таке будівництво (ВІДОМЧИЙ АРХІВ 5: 14). Та керівники Товариства угорської культури Закарпаття, Демократичної спілки угорців України та Форуму демократичних організацій угорців Закарпаття одностайно висловилися за спорудження пам'ятного знаку саме на Верецькому перевалі (ВІДОМЧИЙ АРХІВ 6: 75).

Не покидала надії на реалізацію цього проекту й угорська сторона. На VIII засіданні змішаної українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин (10–11 грудня 1998 р.) було рекомендовано «...повернутися до розгляду питання встановлення пам'ятного знаку на Верецькому перевалі». УНРЗ і на цей раз відповіла рішучим протестом, надіславши на адресу Закарпатської облдержадміністрації «Заяву Української Народної Ради Закарпаття з приводу дальшого продовження угорської історичної агресії на Закарпатті» (ВІДОМЧИЙ АРХІВ 5: 17).

Задум, відновити пам'ятний знак на Верецькому перевалі, викликав негативну реакцію і місцевого населення, особливо серед численних верств української інтелігенції, оскільки поблизу місця, де колись стояв пам'ятник, в березні 1939 р. відбувалися масові розстріли карпатських січовиків. Гостро відреагувала на відзначення 1100-річчя Угорської держави значна частина політичних сил на теренах західного регіону України, зокрема у Львівській та Івано-Франківській областях (ПОТОЧНИЙ АРХІВ 3: 2). З огляду на

неоднозначність ситуації, 15 липня 1996 р. Глава Адміністрації Президента України направив листа за № 2-6/534 на адресу Закарпатської обласної держадміністрації, в якому просив «опрацювати питання про спорудження на цьому перевалі пам'ятного знаку українсько-угорської дружби, який встановлюється з нагоди 5-ї річниці незалежності України та 1100-ліття переходу угорського народу через перевал на свою нову батьківщину». Та компромісу знову не було досягнуто. Зважаючи на це, а також на пропозицію Закарпатської ОДА, 1 серпня 1996 р. в Кабінеті Міністрів України відбулася міжвідомча нарада за участю представників Закарпатської і Львівської обласних держадміністрацій, Міністерства закордонних справ, Міннацміграції та інших зацікавлених міністерств і відомств, на якій було визнано неможливим спорудження пам'ятного знаку і проведення заходів на Верецькому перевалі з нагоди 1100-річчя приходу угорців в басейн рік Тиси і Дунаю (ПОТОЧНИЙ АРХІВ 2: 3-4).

9 серпня 1996 р. Товариство угорської культури Закарпаття, Закарпатська реформатська церква звернулись до Воловецької райдержадміністрації із заявами про проведення 15 серпня 1996 р. на Верецькому перевалі мітингу і богослужіння. Про проведення своїх заходів цього ж дня, на цьому ж місці і в той же час заявили крайова організація НРУ, братство «Карпатська Січ», організація КУНу. Але в результаті вжитих адміністративних заходів та рішення Воловецького районного суду на подання Воловецької райдержадміністрації мітинг і богослужіння 15 серпня 1996 р. на Верецькому перевалі не відбулися. Ця практика була застосована повторно у вересні та в листопаді 1996 р. (ВІДОМЧИЙ АРХІВ 6: 71).

Розпорядженням голови Закарпатської ОДА від 8 серпня 1996 р. Ужгородській, Берегівській районним держадміністраціям, управлінням культури, у справах національностей, міграції та конфесій доручено було до 1 вересня 1996 р. внести на розгляд обласної держадміністрації пропозиції щодо встановлення на українсько-угорському кордоні пам'ятного знаку українсько-угорської дружби і добросусідства (ПОТОЧНИЙ АРХІВ 2: 4). З цього приводу, Міністр сільського господарства та розвитку регіонів Угорщини Й.Тордян в угорському парламенті в своїй промові зазначив, що «...Верецький перевал – це поразка всієї зовнішньої політики угорців» (ORSZÁGGYŰLÉSI JEGYZŐKÖNYV 2).

Позиція керівництва деяких громадських об'єднань області з приводу спорудження пам'ятного знаку на Верецькому перевалі, яку було викладено у зверненні до Президента України Л.Д.Кучми від 21 листопада 1999 р. (ВІДОМЧИЙ АРХІВ 7: 13), була врахована при обговоренні цього питання на ІХ засіданні змішаної українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин 16–17 грудня 1999 р. в м. Будапешті. Враховуючи неоднозначну оцінку громадськості області, а також бажаючи уникнути можливих загострень етнічної ситуації та погіршення добросусідських відносин між двома країнами, сторони домовилися продовжити вивчення питання на основі взаємних компромісів. Одночасно українська сторона висловила протидію встановлення пам'ятного знаку у попередньо запропонованому вигляді (ВІДОМЧИЙ АРХІВ 5: 143). Враховуючи цю

обставину, а також те, що питання спорудження пам'ятника на Верецькому перевалі набуло гострого політичного забарвлення, Закарпатська обласна державна адміністрація, опрацювавши її з керівниками обласних організацій і рухів, угорських національно-культурних товариств, в листі до Адміністрації Президента від 7 лютого 2000 р. запропонувала встановити мораторій на спорудження пам'ятного знаку до того часу, поки не буде вироблена, спільно з угорською стороною, вивірена концепція про історичні події, пов'язані з проходженням угорських племен через Карпати, а також масовими стратами карпатських січовиків у районі Верецького перевалу в 1939 р. та інтернування частини угорського населення краю восени 1944 р. (ВІДОМЧИЙ АРХІВ 6: 53; ПОТОЧНИЙ АРХІВ 6: 4).

На XI засіданні змішаної українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин, яке проходило 20-21 грудня 2001 р. у м. Будапешті, сторони зобов'язалися сприяти вирішенню питання встановлення пам'ятного знаку на Верецькому перевалі (ВІДОМЧИЙ АРХІВ 3: 10; ПОТОЧНИЙ АРХІВ 3: 3). Однак, після тривалих переговорів і дискусій, 30 квітня 2002 р. на попередньому обговоренні й узгодженні протоколу XII засідання українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин, з тексту нового протоколу було вилучено питання щодо встановлення пам'ятного знаку на Верецькому перевалі (ПОТОЧНИЙ АРХІВ 7: 2). Таким чином, починаючи з 2003 р. до 2007 рр. дана проблема не була об'єктом українсько-угорського міждержавного аналізу, хоча сама ідея спорудження пам'ятного знаку продовжувала жити і надалі підтримувалася угорською громадськістю Закарпаття. У 2007 р. події розвивалися дуже стрімко, зокрема 17 липня у м. Будапешті відбулося чергове XIII засідання змішаної українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин, яка, розглянувши і оцінивши сучасну ситуацію угорської національної меншини в Україні та української меншини в Угорщині, у блоці пріоритетних рекомендацій (пункт 8) запропонувала українській стороні: «...сприяти прискоренню завершення роботи над проектом пам'ятного знаку віднайдення угорцями батьківщини для встановлення на Верецькому перевалі» (ПРОТОКОЛ: 4). У зв'язку з цим, 11 січня 2008 р. голова Закарпатської облдержадміністрації підписав розпорядження «Про погодження встановлення пам'ятника та пам'ятного знаку на Верецькому перевалі» в честь переходу угорськими племенами Карпат в урочищі Бескид біля с. Верб'яж Воловецького району (ВІДОМЧИЙ АРХІВ 8: 59). У пункті 6 зауважено, що дана подія покращить політичні відносини між Україною й Угорщиною та посилить транскордонне співробітництво регіону. Розпорядження погоджувалося з Товариством угорської культури Закарпаття. Зокрема, зазначалося, що фінансування робіт по встановленню пам'ятного знаку проводитиме ТУКЗ (ВІДОМЧИЙ АРХІВ 8: 63). Відповідно, Управління культури Закарпатської облдержадміністрації зобов'язувалося профінансувати видатки, пов'язані із організацією роботи комісії Міністерства і туризму України зі встановлення пам'ятного знаку та з виготовлення проектно-кошторисної документації (ВІДОМЧИЙ АРХІВ 9: 56; ВІДОМЧИЙ АРХІВ 10: 80). Замовником будівництва пам'ятного знаку на

Верещькому перевалі визначалося Управління капітального будівництва Закарпатської облдержадміністрації (ВІДОМЧИЙ АРХІВ 11: 87).

Відкриття пам'ятника на честь 1100-річчя здобуття угорцями батьківщини було заплановано на 14 березня 2008 р. Передбачалося, що на урочистій події відкриття будуть присутні Президент України В.Ющенко та Президент Угорщини Л.Шойом. Однак ні відкриття, ні зустрічі двох Президентів у згаданий час на Верещькому перевалі не відбулося із-за протесту української громадськості Закарпатської та Львівської областей, а також демонстрації, що відбулася під стінами Закарпатської облдержадміністрації 12 березня 2008 р. (NÉPSZABADSÁG: 4). Зауважимо, що ще 3 березня 2008 р. громадськість краю опублікувала «Заяву громадських, культурних і політичних організацій та представників творчої інтелігенції Закарпаття», де засудила рішення про спорудження пам'ятника, а 11 березня 2008 р. Львівська обласна рада прийняла звернення до Закарпатської облради щодо незаконних відновлень чужоземної символіки (<http://h.ua/story/91859/>).

У результаті тривалих двосторонніх перемовин, пам'ятний знак на Верещькому перевалі було встановлено 21 липня 2008 р. (TÚRI 2013: 91). Участь у відкритті пам'ятника взяли надзвичайний і повноважний посол України в Угорщині, надзвичайний і повноважний посол Угорщини в Україні, представники угорських національно-культурних товариств Закарпаття. У вступному слові надзвичайний і повноважний посол Угорщини в Україні А.Баршонь наголосив на тому, що встановленням пам'ятника українська сторона вкотре засвідчила позицію толерантного ставлення до потреб національних меншин, що проживають у країні (<http://vuzlib.com/content/view/1903/52/>). Символізує пам'ятник всю історію угорців від найдавніших часів до сьогодні, а не тільки факт їхнього приходу в Карпатський басейн. Автором проекту став мукачівський скульптор П. Матл (<http://zakarpattya.net.ua/News/>).

Підсумовуючи відзначимо, що таких розбіжностей у міждержавних взаєминах, як питання Верещького перевалу, не повинно бути, особливо якщо мова йде про сусідні країни. Обидві сторони (Україна та Угорщина) повинні зважено підходити до вирішення подібних питань, щоб не образити національну гідність як українців, так й угорців. Потрібно зауважити, що Україна першою з країн СНД взяла на себе міжнародне зобов'язання поважати права національних меншин, показавши, що захист цих прав належить до основних засад внутрішньої та зовнішньої політики держави. Форма ж українсько-угорського співробітництва в галузі забезпечення прав національних меншин була взята як приклад в 90-х роках ХХ ст. і наслідувалася багатьма урядами країн Центральної та Східної Європи.

#### **Список використаних джерел та літератури**

ВІДОМЧИЙ АРХІВ 1 – Відомчий архів Закарпатської ОДА. Ф. 195. Закарпатська обласна державна адміністрація. м.Ужгород. Оп. 23. Канцелярія. Спр. Т. II. Листування з міністерствами і відомствами України про розвиток відповідних галузей. 05 квітня 1996-31 травня 1996 р. На 114 аркушах.

ВІДОМЧИЙ АРХІВ 2 – Відомчий архів Закарпатської ОДА. Ф. 195. Закарпатська обласна державна адміністрація. м.Ужгород. Оп. 23. Канцелярія. Спр. Листування з райдержадміністраціями, обласними організаціями з питань культури, засобів масової інформації, видавництва і поліграфії. 17 січня-30 жовтня 1996 р. На 81 аркуші.

ВІДОМЧИЙ АРХІВ 3 – Відомчий архів Закарпатської ОДА. Ф. 195. Закарпатська обласна державна адміністрація. м.Ужгород. Оп. 23. Канцелярія. Спр. Т. IV. Інформації про виконання постанов та розпоряджень Кабінету Міністрів України. 16 липня-12 вересня 1997 р. На 157 аркушах.

ВІДОМЧИЙ АРХІВ 4 – Відомчий архів Закарпатської ОДА. Ф. 195. Закарпатська обласна державна адміністрація. м.Ужгород. Оп. 23. Канцелярія. Спр. Т. VI. Листування з міністерствами і відомствами України про розвиток відповідних галузей. 16 жовтня 1997 р.-20 жовтня 1998 р. На 139 аркушах.

ВІДОМЧИЙ АРХІВ 5 – Відомчий архів Закарпатської ОДА. Ф. 195. Закарпатська обласна державна адміністрація. м.Ужгород. Оп. 23. Канцелярія. Спр. №58. Листування з профспілками, громадськими організаціями та політичними об'єднаннями. 04 січня-28 грудня 1999 р. На 149 аркушах.

ВІДОМЧИЙ АРХІВ 6 – Відомчий архів Закарпатської ОДА. Ф. 195. Закарпатська обласна державна адміністрація. м.Ужгород. Оп. 23. Канцелярія. Спр. №13. Т. IV. Листування з Кабінетом Міністрів України з питань економічного і соціального розвитку області. 12 травня-30 червня 2000 р. На 165 аркушах.

ВІДОМЧИЙ АРХІВ 7 – Відомчий архів Закарпатської ОДА. Ф. 195. Закарпатська обласна державна адміністрація. м.Ужгород. Оп. 23. Канцелярія. Спр. №7. Т. I. Листування з Адміністрацією Президента, Верховною Радою, міністерствами і відомствами України з питань економічного і соціального розвитку області. 14 січня-28 квітня 2000 р. На 120 аркушах.

ВІДОМЧИЙ АРХІВ 8 – Відомчий архів Закарпатської ОДА. м. Ужгород. Спр. 7. Розпорядження голови обласної державної адміністрації. 9 січня 2008 р. – 22 січня 2008 р. На 251 аркуші.

ВІДОМЧИЙ АРХІВ 9 – Відомчий архів Закарпатської ОДА. м. Ужгород. Спр. 47. Розпорядження голови обласної державної адміністрації. 29 січня 2008 р. – 9 лютого 2008 р. На 267 аркушах.

ВІДОМЧИЙ АРХІВ 10 – Відомчий архів Закарпатської ОДА. м. Ужгород. Спр. 365. Розпорядження голови обласної державної адміністрації. 30 червня 2008 р. – 23 липня 2008 р. На 259 аркушах.

ВІДОМЧИЙ АРХІВ 11 – Відомчий архів Закарпатської ОДА. м. Ужгород. Спр. 366. Розпорядження голови обласної державної адміністрації. 30 червня 2008 р. – 23 липня 2008 р. На 259 аркушах.

КОБАЛЬ 2008 – Кобаль Й. Монумент на Верецькому перевалі: сторінки історії // Срібна земля - Фест. 2008. 5 березня. С. 14.

ПОТОЧНИЙ АРХІВ 1 – Поточний архів управління у справах національностей та міграції Закарпатської обласної державної адміністрації. Спр. Протоколи засідань українсько-угорської змішаної Комісії з питань забезпечення прав національних меншин. 1995 р.

ПОТОЧНИЙ АРХІВ 2 – Поточний архів управління у справах національностей та міграції Закарпатської обласної державної адміністрації. 1996 р. Спр. Верецький перевал.

ПОТОЧНИЙ АРХІВ 3 – Поточний архів управління у справах національностей та міграції Закарпатської обласної державної адміністрації. Спр. Верецький перевал. 1999 р.

ПОТОЧНИЙ АРХІВ 4 – Поточний архів управління у справах національностей та міграції Закарпатської обласної державної адміністрації. Спр. Верецький перевал. 2000 р.

ПОТОЧНИЙ АРХІВ 5 – Поточний архів управління у справах національностей та міграції Закарпатської обласної державної адміністрації. Спр. Верецький перевал. 2002 р.

ПОТОЧНИЙ АРХІВ 6 – Поточний архів управління у справах національностей і міграції Закарпатської обласної державної адміністрації. Спр. Протоколи засідань українсько-угорської змішаної Комісії з питань забезпечення прав національних меншин. 2001 р.

ПОТОЧНИЙ АРХІВ 7 – Поточний архів управління у справах національностей та міграції Закарпатської обласної державної адміністрації. Спр. Протоколи засідань українсько-угорської змішаної Комісії з питань забезпечення прав національних меншин. (Щодо XII засідання змішаної українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин (18–19 червня 2002 р., м. Ужгород). 2003. На 5 аркушах.

ПРОТОКОЛ - Протокол XIII засідання українсько-угорської змішаної Комісії з питань забезпечення прав національних меншин. (17 липня 2007 р., м. Будапешт). 2003. На 7 аркушах.

ПРОХНЕНКО 2013 – Прохненко І.А. “Устремішася чересь горы великия и почаша воевати на живущая ту словѣни...”: до питання про північний шлях переселення угрів за Карпати // Вісник Інституту археології. Львів, 2013. Вип. 8. С. 3-35.

BOTLIK 1998 – Botlik J. Kérdéses a verecke emlékmű sorsa // Magyar Nemzet. 1998. június 7. P. 4.

KOVÁCS 2015 – Kovács S. Verecke – a honfoglalás kapuja. Kárpátalja középső térségének kalauza. Budapest, 2015. 286 p.

NÉPSZABADSÁG – Sólyom halaszt verecke miatt – az ukrán nacionalisták nem akarnak Turul emlékművet Munkácson // Népszabadság. 2008. március 11. P.4.

MAGYAR NEMZET – Támadják a honfoglalási jelképeket // Magyar Nemzet. 1998. június 7. P. 4.

ORSZÁGGYŰLÉSI JEGYZŐKÖNYV 1 – 1994-1998. Országgyűlési jegyzőkönyv. Nyári rendkívüli ülészak. 1996. június 17-július 3. 190-197. ORSZÁGGYŰLÉSI JEGYZŐKÖNYV 2 – Az Országgyűlés hiteles jegyzőkönyve 1996. szeptember 3-ai rendkívüli ülés. 197 szám. P. 23392.

TÚRI 2013 – Túri L. A verecke honfoglalási emlékmű „mitológiájának” kialakulása és újraértelmezése mélyinterjúk tükrében. Sztereotípiák, választások, túlélési stratégiák kisebbségi léhelyzetekben / Szerkesztő Szoták Szilvia. Balassi intézet Márton Áron Szakkollégium. Budapest, 2013. p. 88-101.

<http://zakarpattya.net.ua/News/19545-MONUMENT-NA-VERETSKOMU-PEREVALI-shcho-ne-snyvsia-navit-Mikloshu-Horti>

<http://vuzlib.com/content/view/1903/52/> HYPERLINK  
"http://vuzlib.com/content/view/1903/52/"vuzlib.com/content/view/1903/52/  
<http://h.ua/story/91859/>

## ISSUES OF THE VERETSKYI PASS IN THE CONTEXT OF MODERN UNRAINIEN-HUNGARIAN RELATIONS

Ivanna Skyba

*The author of the article has tried to demonstrate what role in the Ukrainian-Hungarian relations is played by the issue connected with a construction of a memorable sign on the Veretsky Pass in honor of the 1100 th anniversary of arrival of the Hungarians to the basin of the Tisza and the Danube rivers. The investigation based on the complex of archives*

*source. The author considers that so called cultural question transformed into political character between Ukraine and Hungary during years 1996-2008. But two parts on the state level tried to look for the consensus and determination of the right historical events concept.*

**Key words:** *Ukraine, Hungary, Zakarpattia region, Veretskyi Pass, memorable sign, Hungarian ethnic minority.*

## АВТОРИ

Данилець Юрій – кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, етнології та культурології ДВНЗ «УжНУ»

+380506928781 jurij.danilec@uzhnu.edu.ua

Куцов Костянтин – аспірант кафедри археології, етнології та культурології ДВНЗ «УжНУ»

+38(099)7960933, E-mail: kostiantyn.kutsov@uzhnu.edu.ua

Леньо Павло – кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, етнології та культурології ДВНЗ «УжНУ»

+380509276570 pavlo.leno@uzhnu.edu.ua

Лешко Оксана – кандидат історичних наук, головний спеціаліст Управління молоді та спорту Закарпатської обласної державної адміністрації

+38066 991 34 91, Leshko1970@ukr.net

Міговк Рігард – викладач кафедри історії Угорщини та євроінтеграції ДВНЗ «УжНУ»

+380999636675 bigricsi22@freemail.hu

Прохненко Ігор – кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, етнології та культурології ДВНЗ «УжНУ»

+380505030403, arhlabunu@ukr.net

Рейтій Галина – студентка III курсу Факультету історії та міжнародних відносин спеціалізації «Середня освіта (Історія)». Наук. керівник: Ферков О. В.

+380994183975 daebak.mes@gmail.com

Скиба Іванна - кандидат історичних наук, доцент, докторант, доцент кафедри модерної історії України та зарубіжних країн ДВНЗ «УжНУ», співкоординатор Центру досліджень угорської історії та українсько-угорських відносин

+380509146346 ivanna.skyba@uzhnu.edu.ua

Ферков Оксана – кандидат історичних наук, доцент, докторант, доцент кафедри археології, етнології та культурології ДВНЗ «УжНУ», співкоординатор Центру досліджень угорської історії та українсько-угорських відносин

+380507831580 oksana.ferkov@uzhnu.edu.ua



## ПРАВИЛА ОФОРМЛЕННЯ НАУКОВИХ СТАТЕЙ

«Українська гунгаристика» – щорічне наукове періодичне видання, яке вміщує наукові розвідки, пов'язані з угорською тематикою.

У журналі плануються дві рубрики:

- Історичні дослідження
- Джерелознавство та історіографія

Номер виходить один раз на рік.

Приймаються роботи докторів, кандидатів наук, аспірантів та магістрантів (за наявності рекомендації наукового керівника). Відповідальність за зміст статті несе автор.

- Стаття повинна бути оригінальною (раніше не публікованою) і присвячена угорській тематиці.
- Мова рукопису – українська, угорська, англійська.
- Рукопис подається в електронному та паперовому варіантах, які повинні бути ідентичними.
- Параметри сторінки: формат А; поля – 2 см з усіх боків.
- Основний текст виконується в редакторі Word, шрифт Time New Roman, розмір 12 пунктів, без переносів. Міжрядковий інтервал одинарний.
- Допускається виділення символів тексту (напівжирним шрифтом, курсивом, підкресленням). Назву статті набирати малими літерами. Використовувати прямі лапки. При наборі тексту потрібно розрізняти символи дефісу та тире ( - , – ).
- Матеріали розташовуються у такій послідовності:

Індекс УДК(у лівому куті)

Ім'я та прізвище автора / авторів (у правому куті)

Місце роботи

Назва статті (напівжирний шрифт, малі літери, окремий абзац без відступів першого рядка з вирівнюванням по центру)

Анотація до статті (1000 знаків) мовою статті (курсив, вирівнювання по центру)

Ключові слова мовою статті.

Текст статті

Список використаних джерел та літератури

Анотація угорською, англійською або українською мовою та ключові слова (залежно від того яка мова статті, 500 знаків ).

Відомості про автора: ім'я, прізвище, наукову ступінь, місце роботи, посаду, контактний телефон та електронну адресу.

Список використаних джерел та літератури подається в алфавітному порядку. У тексті посилання ставляться у круглих дужках із позначенням прізвища автора, року видання праці, сторінки на яку робиться поклик).

Обсяг статті – до 20 сторінок формату А4.

Термін подачі матеріалів – кінець грудня 2019 р.

Статті надсилати на електронну адресу [oksana.ferkov@uzhnu.edu.ua](mailto:oksana.ferkov@uzhnu.edu.ua)

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**Українська гунгаристика**

**Випуск 1**

Друкується в авторській редакції

За зміст статей, підбір, точність наведених фактів, цитат, статистичних даних, власних імен та інших відомостей повну відповідальність несуть автори

Верстка та макетування – Петкі К.П.

**Українська гунгаристика.** Наукове періодичне видання. Вип.1. Ужгород, 2019. – 113 с.

У збірнику розглядаються актуальні питання угорської історії та українсько-угорських відносин, а також окремі проблеми історії Закарпаття, пов'язані з угорською національною меншиною краю. Авторами публікацій є провідні вітчизняні фахівці в сфері гунгаристики. Видання розраховане на науковців, студентів, вчителів, учнів загальноосвітніх шкіл та усіх кого цікавить історія.

РЕДАКЦІЯ Української гунгаристики

Ужгородський національний університет

Факультет історії та міжнародних відносин

Центр досліджень угорської історії та українсько-угорських відносин

Пл. Народна 3, каб.24.

88000 Ужгород, Україна

Email: [hungaristica@ukr.net](mailto:hungaristica@ukr.net), [hungaristica@ukr.net](mailto:hungaristica@ukr.net)

Формат 60x84/16. Папір офс. Гарнітура Times New Roman.

Друк офс. Ум. друк. арк. 7,5. Обл.-вид. арк. 6,15.

Тираж 100 шт. Замовлення № 13.

Видавництво «ФОП Сабов А.М.».

м. Ужгород, вул. Університетська, 21/220. Тел./факс: (0312) 64-37-22

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4815 від 25.02.2015р.

Друк: ФОП Сабов А.М., тел.: 050-43-22-437

ДОДАТКИ  
СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ ДО СТАТТІ *Павло Леню. Зміна культурного ландшафту Берегова за часів Сталіна (1944–1953)*

- Рис. 1 – Синагога в Берегові (взято з інтернету, авторство невідоме)  
Рис. 2 – Будинок культури на місті колишньої синагоги (взято з інтернету, авторство невідоме)  
Рис. 3 – Пам'ятник «Загиблим Героям Червоної Армії» в Берегові (взято з інтернету, авторство невідоме)  
Рис. 4 – Пам'ятник радянським воїнам у Мукачеві (ДАЗО, Ф. 3933, Оп. 1, Спр. 509, 531, 571)  
Рис. 5 – Пам'ятник радянським воїнам у Іршаві Мукачеві (ДАЗО, Ф. 3933, Оп. 1, Спр. 509, 531, 571)  
Рис. 6 – Пам'ятник радянським воїнам у Сваляві Мукачеві (ДАЗО, Ф. 3933, Оп. 1, Спр. 509, 531, 571)  
Рис. 7 – Дошки з гаслами на пам'ятнику радянським воїнам у Берегові (взято з інтернету, авторство невідоме)  
Рис. 8 – Дошки з епітафіями загиблим бійцям (взято з інтернету, авторство невідоме)  
Рис. 9 – Резолюція мітингу 30 червня 1945 року в Берегові (ДАЗО, Ф. 4, Оп. 1, Спр. 189, Арк. 30.)



Рис. 1 – Синагога в Берегові (взято з інтернету, авторство невідоме)



Рис. 2 – Будинок культури на місці колишньої синагоги (взято з інтернету, авторство невідоме)



Рис. 3 – Пам'ятник «Загиблим Героям Червоної Армії» в Берегові (взято з інтернету, авторство невідоме)



Рис. 4 – Пам'ятник радянським воїнам у Мукачеві (ДАЗО, Ф. 3933, Оп. 1, Спр. 509, 531, 571)



Рис. 5 – Пам'ятник радянським воїнам у Іршаві Мукачеві (ДАЗО, Ф. 3933, Оп. 1, Спр. 509, 531, 571)



Рис. 6 – Пам'ятник радянським воїнам у Сваліві Мукачеві (ДАЗО, Ф. 3933, Оп. 1, Спр. 509, 531, 571)



Рис. 7 – Дошки з гаслами на пам'ятнику радянським воїнам у Берегові (взято з інтернету, авторство невідоме)



Рис. 8 – Дошки з епітафіями загиблим бійцям (взято з інтернету, авторство невідоме)

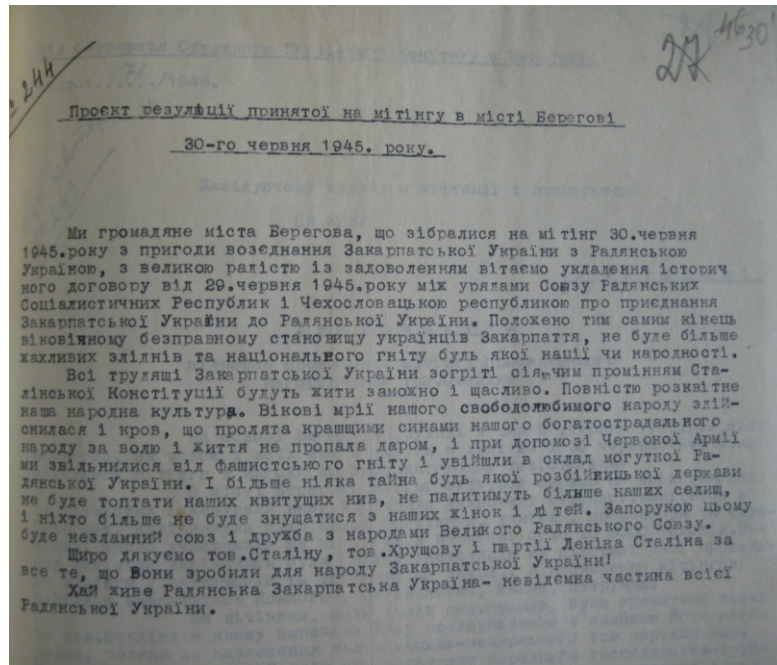


Рис. 9 – Резолюція мітингу 30 червня 1945 року в Берегові (ДАЗО, Ф. 4, Оп. 1, Спр. 189, Арк. 30.)